

AZ ETNIKAI SZEGREGÁCIÓ VÁLTOZATAI

Virág Tünde

BEVEZETÉS

Ebben a tanulmányban arra kerestem a választ, milyen egyenlőtlenségek alakultak ki a szocializmus utolsó évtizedeiben egy hátrányos helyzetű kistérség települései között, illetve e településeken belül, valamint hogyan változott meg mindez a nyolcvanas évek végétől kezdődő gazdasági-társadalmi átalakulás hatására.

A nyolcvanas évek végétől kezdődően jelentősen megváltozott a különböző helyzetű társadalmi rétegek térbeli elhelyezkedése. A nagyvárosok szakképzetlen munkanélküliei, a felszámolt munkásszállók lakói közül sokan visszakényszerültek korábbi lakóhelyeikre, az aprófalvakba. Később sokan közülük a jobb megélhetés reményében visszaköltöztek a városba – akár a hajléktalanság vagy az önkényes lakásfoglalóvá válás árán is. Ezekről a migrációs folyamatokról, a falvak és városrészek átalakuló etnikai, szociális összetételéről, állapotáról csak az egyes településtípusok népességének növekedése, illetve fogyása tekintetében vannak ismereteink (Ladányi J. – Szelényi I. 1997).

Ahhoz, hogy pontos képet kapjunk a fentebb vázolt folyamatokról, az etnikai és szociális összetétel teljes körű települési adataira van szükség. Tanulmányomban egy olyan kutatás eredményeit dolgozom fel, amelyek lehetővé teszik egy hátrányos helyzetű, aprófalvas régióban elhelyezkedő kistérség településeinek átfogó elemzését. A Borsod-Abaúj-Zemplén megye abaúji részén elhelyezkedő encsi kistérségben végzett kutatásaim lehetőséget adnak arra, hogy a cigány¹ népesség településen belüli térbeli elhelyezkedését, a településen belüli szegregáció formáinak időbeli változásait is bemutathassam.

A vizsgált térség egésze mindig is hátrányos helyzetű volt, de a mezőgazdaság kollektivizálása, a falvak körzetesítése tovább fokozta az egyenlőtlenséget a térség települései között. A hátrányos helyzet egyik legszembetűnőbb jele a demográfiai viszonyok alakulása, ami azt jelenti, hogy azokról a településekről, amelyek csak helyben, a mezőgazdaságban tudták foglalkoztatni la-

¹ A kutatás során azokat tekintettem cigánynak, akiket a külső társadalmi környezet, jelen esetben a tanárok cigánynak mondtak. Ebben az esetben a tanárok vélekedése a cigánynak tartott emberekről nem csupán magánvélemény, hanem a szó klasszikus értelmében vett társadalmi tény. Dolgozatomban ha cigányról teszek állításokat, azok mindig a külső társadalmi környezet által cigánynak tartott emberek csoportjára vonatkoznak.

kónépességük nagy részét, a magas státusúak, a fiatalabb, iskolázottabb rétegek elköltöztek. E lakosság nagymértékű elvándorlásával viszont olyan vákuum keletkezett, amelyet az alacsony státusú, iskolázatlan, többségében cigány lakosok könnyen be tudtak tölteni. A két etnikai csoport közötti társadalmi távolság változása a települések térbeli szerkezetének átalakulásában is megjelenik. A településen belüli térbeli elhelyezkedés és annak változása a strukturális egyenlőtlenségek megjelenéseként értelmezhető (Duncan–Duncan 1955). Ezért tartottam fontosnak leírni a különböző népességstabilitású településeken a cigányok és nem cigányok településen belüli elhelyezkedésének alakulását, azaz a településen belüli etnikai szegregáció² mintáinak időbeli változásait.

A településen belüli etnikai szegregáció intenzitása és jellege nemcsak a településen belüli etnikai arányoktól függ (bár természetesen igaz az is, hogy egy bizonyos etnikai arány felett, ha még meg is különböztethetünk magasabb és alacsonyabb státusú részeket, de a településen belül etnikai elkülönültség már nem vagy csak alig tapasztalható, és gyakorlatilag maga a település válik szegregálttá), de az egyes etnikai csoportok belső összetétele is erősen meghatározza. Elsősorban az, hogy a faluban élő cigány családok, illetve nagyobb csoportjaik az államszocializmus melyik időszakában kezdtek el rendszeres munkát vállalni. Ott, ahol a településen élő cigányok régebben váltak rendszeres keresővé – ami általában azt jelzi, hogy régebben dolgoznak az iparban, a rendszeres, kiszámítható jövedelem hosszabb időszakra jellemző –, a cigány családok jobban integrálódtak a helyi közösségbe, kisebb a lakóhelyi szegregáció, nagyobb a vegyes házasságok esélye, gyengébb az etnikai klasszifikáció határozottsága. Ez általában csak azokra a településekre jellemző, amelyek – a kistérség demográfiai trendjétől eltérően – nem veszítették el lakónépességük nagy részét. Azokon a településeken, ahol a lehetetlen közlekedés, a tsz-szervezés és körzetesítés hatására a lakónépesség drasztikusan csökkent 1960 és 1990 között, a legtöbb cigány család számára a lakosság folyamatos elvándorlása teremtett lehetőséget a faluba való beköltözésre. A telepről a faluba való költözés csak az adott pillanatban jelentett integrációt, hiszen a cigányok faluba való beköltözése elsősorban a nem cigányok elköltözésétől függött. Ebben az időszakban a helyi közösségbe korábban integrálódott cigány családok ugyanúgy elhagyták ezeket a falvakat, mint a nem cigány családok. Ezeken a kedvezőtlen forgalmi helyzetű településeken a cigányokat általában csak helyben, a tsz-ekben tudták foglalkoztatni.

A dolgozat első részében a települések népességstabilitására és a cigány családok foglalkoztatására vonatkozó adatok alapján kialakított településti-

² „...a szegregáció az egymástól valamilyen módon megkülönböztethető társadalmi csoportok olyan, településen belüli, lakóhely szerinti térbeli elkülönülése, amely (durkheimi értelemben) társadalmi tényként jelenik meg a társadalom számára. (...) Az ilyen társadalmi tényként megjelenő elkülönülés- elkülönítés többnyire (de nem feltétlenül) együtt jár a területek fizikai, gazdasági, infrastrukturális viszonyainak jelentős különbségeivel is” (Györi 1980, 76).

pusok történeti elemzésével azt fogom bemutatni, hogy a hatvanas években kezdődő integrációs politika hatására hogyan változott a cigány családok térbeli elhelyezkedése a különböző típusokba sorolt településeken belül, majd hogyan fordult ez meg a nyolcvanas évek közepén kezdődő gazdasági-társadalmi átalakulás, a térségben végbement totális dezindustrializáció következtében. Melyek voltak a településen belüli térbeli elhelyezkedés jellemző mintái az egyes településtípusokban? Hogyan változtatta meg, alakította át a két etnikai csoport közötti egyenlőtlenségek csökkenése, illetve növekedése ezeket a szegregációs mintákat? Mennyiben befolyásolta a szegregációs minták alakulását, változását a szocialista iparosítás, a teljes foglalkoztatottság, illetve ennek a teljes összeomlása a rendszerváltozással?

1. TÖRTÉNETI ELEMZÉS

1.1. Demográfiai változások a vizsgált területen (1960–1990)

Az encsi kistérség olyan aprófalvas része az országnak, amelynek lakossága a 20. század elejétől csökken. Ez a lakosságcsökkenés az 1960–1970-es években felgyorsult. Mérföldkőnek számít az 1971-ben életbe lépett Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptió, amelynek következtében az életképtelennek nyilvánított falvaktól csaknem minden forrást és intézményt elvontak, és a szerepkör nélküli falvakat az erre kijelölt településekhez körzetesítették. Ezzel az egyébként is hátrányos helyzetű területen levő, szerepkör nélküli települések – zömében aprófalvak – még kilátástalanabb helyzetbe kerültek, és a települések közötti egyenlőtlenségek felerősödtek. Az industrializáció által kiváltott spontán és az erre ráerősítő, tervszerűen újtjára indított körzetesítési folyamatokkal a hetvenes évekre a települések között a korábnál jóval erősebb egyenlőtlenségek jöttek létre a lakosság életkörülményeit meghatározó infrastrukturális ellátottság, illetve a megélhetést biztosító előnyösebb munkahelyekhez való hozzáférés területén. Az elnéptelenedő aprófalvak leírása a hetvenes–nyolcvanas évek társadalom-földrajzi, szociológiai irodalmának és szociográfiáinak egyik központi témája volt (Konrád Gy. – Szelényi I. 1971; Erdei F. 1974; Barta Gy. – Beluszky P. – Berényi I. 1975; Beluszky P. 1976; Havas G. 1980; Mózes L. 1980; Tosics I. – Elek S. 1980; Barta Gy. – Enyedi Gy. 1981; Beluszky P. 1981.; Andor M. 1989).

A kedvezőtlen helyzet legszembetűnőbb következménye a demográfiai jelenségek alakulása. Az encsi kistérség települései 1960 és 1990 között elvesztették lakónépességük egynegyedét. A nyolcvanas években az elvándorlás üteme csökkent, de az elvándorlás erősen szelektív jellege, vagyis, hogy a lakónépességnél jóval magasabb arányban csökkent az aktív keresők száma, és hogy elsősorban a fiatal munkavállalók költöztek el a térségből (Beluszky P. 1975), teljesen átalakította a települések demográfiai szerkezetét. Ez a települések nagy részének folyamatos előregedéséhez vezetett (1. táblázat).

1. táblázat

A lakónépesség változása az egyes településcsoportokban, 1960 = 100%

	Az encsi kistérség összesen	Növekvő lakónépességű települések		Csökkenő lakónépességű települések	
		lakónépesség változása Encsen	lakónépesség változása (N = 5)	lakónépesség változása a szerepkörrel rendelkező településeken (N = 7)	lakónépesség változása a szerepkör nélküli településeken (N = 42)
1960	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
1970	89,8	116,5	119,8	88,4	78,9
1980	82,7	148,6	121,4	84,2	62,6
1990	75,6	168,7	120,9	76,8	49,8
1990		139,3		57,8	
2001	76,5 (35 163)	177,3 (6870)	128,6 (7970)	77,2 (8091)	48,1 (12 232)

Forrás: Népszámlálások adott évi kötetei alapján végzett saját számítások

A szelektív elvándorlás és az abból következő demográfiai változások nem érintettek minden települést a térségben. Abban az időszakban, 1960 és 1990 között, amikor a kistérség lakónépessége a magas negatív vándorlási különbözetnek köszönhetően folyamatosan csökkent, ugyanakkor hat település lakónépessége folyamatosan növekedett. A hat település közül a legnagyobb a kistérségi központ és az egyetlen város Encs. Idetartoznak a mellette elhelyezkedő települések (Húvös és Méra), amelyek szinte összenőttek Encssel, továbbá Ináncs és Novajdrány, amelyek mind a főút mellett helyezkednek el, és van jó vasúti összeköttetésük Miskolc felé. A növekvő lakónépességű települések közé tartozik még Hidasnémeti is, amely nemcsak a vasúti fővonal mellett fekszik, de nemzetközi vasúti és közúti határátkelőhelye is van. E hat település közös jellemzője a Miskolc felé közvetlen vasúti összeköttetés, ahonnan a borsodi iparvidék munkahelyei könnyen elérhetők.

Ha összehasonlítjuk a kedvező forgalmi helyzetű, növekvő lélekszámú települések lakónépességének változását a többi, csökkenő lélekszámú településsel, jól észlelhető, hogy míg az előbbi csoport lakónépessége 1960 és 1990 között 39,3 százalékkal nőtt, addig az utóbbi csoportba sorolt települések lakónépessége 42,1 százalékkal csökkent. Encsen és a kedvező forgalmi helyzetű településeken 1960-ban még csak a kistérségben élők egyötöde lakott, ez az arány azonban 1990-re megduplázódott: ekkorra már a kistérség lakosságának kétötöde itt élt. Ezzel párhuzamosan a csökkenő lakónépességű településeken 1960-ban még a kistérségben élők háromnegyede lakott, de 1990-re már csak alig több mint a fele. Ennek oka, hogy jelentősen megnőtt az elvándorlás a térségből, illetve a kistérségen belül is nagyarányú volt a migráció, amely elsősorban Encs, a kistérségi központ felé irányult. Az 1960 és 1990 közötti három évtizedben Encsen mind a vándorlás, mind a természetes szaporodás egyenlege pozitív: a lakónépesség jelentősen megnövekedett. A kistérségen

belül Encsen és a másik öt kedvező forgalmi helyzetű településen tehát számottevő népességkoncentráció jött létre 1960 és 1990 között, és ezért e települések társadalma is másképpen alakult, mint a népességük nagy részét elvesztő településeken.

E hat település – a kistérségi központ és a kedvező forgalmi helyzetű települések – kivételével a lakónépesség 1960 és 1990 között minden településen folyamatosan csökkent. Különbség közöttük csak abban mutatkozik, hogy azok a települések, ahova a lokális szerepkörű intézményeket (tanács, jegyzőség, iskola, orvos) körzetesítették, jobban meg tudták őrizni lakónépességüket, mint a szerepkör nélküli települések. Míg a lokális intézményekkel rendelkező települések lakónépességük egynegyedét veszítették el – ami megfelel a kistérségi átlagnak –, addig a szerepkör nélküli települések lakónépességének fele költözött el. Ezeket a településeket a felfelé törekvő, sikeresebb és szerencsésebb családok, cigányok és nem cigányok egyaránt elhagyták, így az infrastruktúrálan lepusztult, rossz forgalmi helyzetű településeken a legkvalifikálatlanabb népesség maradt. E falvak sorsa a lassú elszegényedés lett: a tehetősek elmentek, a szegények egy része maradt, és hozzájuk újabb szegények csatlakoztak.

Összefoglalva az eddigieket, elmondható, hogy a kistérség települései népességstabilitásuk tekintve két csoportra oszthatóak. Encs, a fejlődő kistérségi központ és a kedvező forgalmi helyzetű, növekvő lakónépességű települések tartoznak az egyik csoportba. A másik csoportba tartozó települések mindegyikében csökkent a lakónépesség, és a csoporton belül, a települések között lényegében csak fokozati a különbség: míg a volt alsófokú központokban a kedvezőbb intézményi ellátottság, a lokális funkciók központosítása időlegesen valamennyire visszatartotta az elvándorlást, a szerepkör nélküli településeken ennek épp az ellenkezője történt.

1.2. A településen belüli térbeni elhelyezkedés típusai (1960–1990)

Ebben a fejezetben különböző népességstabilitású települések történeti elemzésével azt fogom bemutatni, hogy a vizsgált időszakban, a hatvanas évektől a nyolcvanas évek végéig az egyes településeken lakó cigány családok foglalkoztatottsági lehetőségei hogyan alakultak, és ez milyen hatással volt a helyi társadalmon belüli szociális és térbeni helyzetük alakulására.

A települések népességének csökkenése, a nagymértékű elvándorlás, ennek következményeként a térség demográfiai helyzetének megváltozása mellett a hatvanas évektől a rendszerváltásig terjedő időszakban a legfontosabb változás a térségben élő cigány lakosságon belül elinduló differenciálódás volt.

A nyolcvanas évek közepére a térség települései között jelentős különbségek alakultak ki attól függően, hogy a településen élő cigányok mikor és milyen rendszerességgel tudtak kapcsolódni a régióban zajló modernizációs folyamatokhoz. Ez ebben az esetben mindenekelőtt az extenzív iparosítást és az iparban való rendszeres munkavállalást jelentette az itt élő emberek számára. Ennek megfelelően a nyolcvanas évekre a települések – a cigányok munka-

megosztásban elfoglalt helye szerint – alapvetően két típusba sorolhatók: (1) azok a települések, ahonnan a cigány apák többségének lehetősége volt arra, hogy az extenzív iparosítás kezdetétől tartósan munkát vállaljon az iparban, és (2) azok a települések, ahonnan a cigány apák csak időszakosan, nagyobb munkaerőhiány esetén, illetve a munkaerő-tartalékok teljes kimerülése után dolgoztak az iparban, és foglalkoztatásuk hosszabb ideig csak helyben, elsősorban a helyi tsz-ekben valósult meg.

Az iparban való munkavállalást alapvetően meghatározta a település földrajzi elhelyezkedése. A települések első csoportjába azok a kedvező forgalmi helyzetű települések, illetve a kistérségi központ, Encs tartozik, amelyek a főútvonal mellett helyezkednek el, fővonal melletti vasútállomásuk van, ahonnan naponta, viszonylag könnyen be lehetett járni Miskolcra. Mivel ezekről a településekről könnyen elérhetőek voltak a borsodi iparvidék munkahelyei, a települések lakónépessége a térségből való nagyarányú elvándorlás időszakában sem csökkent.

Azok a cigány apák, akik a hatvanas évek vége, a hetvenes évek eleje előtt kezdtek el az iparban dolgozni, és munkahelyüket hosszú ideig, a szocialista nagyipar összeomlásáig, a nyolcvanas évek közepéig-végéig fenn tudták tartani, az így szerezhető keresetnek, presztízsnak és szocializációs előnyöknek tulajdoníthatóan gyökeresen tudtak változtatni életformájukon. Ezek az apák előbb-utóbb a mezőgazdaságban szerezhetőnél jóval magasabb fizetésű, a munkaerőpiacra többé-kevésbé betagozódott ipari bérmunkássá váltak. Ők az „úton levők hatalmas táborához” (Kemény I. 1972) tartoztak, az agrár túlnépesedés elől az iparba menekülőkhöz, akiknek egy része – elsősorban az egyébként is több forrással rendelkező nem cigányok – közelebb költözött munkahelyéhez, más része korábbi lakóhelyén változtatott életformáján. Ezzel az életformaváltással átalakult a családok szerkezete, megváltoztak gyermekvállalási szokásaik. A kevesebb gyerek egy idő után az anya számára is lehetővé tette a munkavállalást, amelynek hatására a család anyagi helyzete lényegesen javult. A falu társadalmi-gazdasági életétől, kialakult kapcsolati rendszerétől független bérmunka lehetővé tette a cigány családok számára, hogy szembetűnően változtassanak a falu társadalmában elfoglalt helyükön.

Az ipari bérmunka hatására történt életformaváltás következményeként a falun belüli térbeli elhelyezkedés is átalakult. Azokon a viszonylag kedvező forgalmi helyzetű, növekvő lakónépességű településeken, ahol a cigány apák már a hatvanas évektől lehetőségük nyílt az iparban való rendszeres munkavállalásra, megtalálhatók azok az utcák, ahol cigányok és nem cigányok, sokszor állami támogatással, az életformaváltást jelző „kockaházakat” (Szelényi I. 1992) építettek maguknak. Ez az életformaváltás azonban sehol sem érintett minden cigány családot. Ilyen településeken is sokan voltak, akik továbbra is telepi körülmények között vagy a falu szegényei között, a faluvégen éltek.

A települések második csoportjába azok tartoznak, ahonnan a cigány apák többsége nem vagy csak időszakosan tudott munkát vállalni az iparban. Ezekről a településekről nem, vagy csak nagyon nehezen lehetett megközelíteni a

centralizáltan telepített ipari központokat, ezért a tsz-szervezések után itt következett be a legnagyobb elvándorlás. Ezt azonban többnyire csak a több forrással rendelkezők, elsősorban a nem cigányok tehették meg. Az elköltözéshez forrásokkal nem rendelkező, többségében cigány családok – akik gyakran éppen a parasztok elköltözése miatt tudtak a telepről a faluba költözni – ezzel kimaradtak az ipari munkahelyek nyújtotta előnyökből. Ők többnyire csak a helyi, általában veszteséges termelőszövetkezetekben, jóval alacsonyabb bérrért helyezkedhettek el. Komoly és hosszú távú ipari munkavállaláshoz csak akkor juthattak ezeken a településeken, ha egy-egy bánya vagy üzem munkakerőhiánnyal küszködött, és ezekről a településekről ezt saját munkásjáráttal oldotta meg. A településeknek ebbe a csoportjába egyaránt tartoznak lokális szerepkörű, volt alsófokú központok és szerepkör nélküli aprófalvak is.

E típus egyik szélsőséges esete, amikor a nem cigány lakosság tömeges elvándorlásával párhuzamosan a falu melletti telepről a cigányok beköltöznek az üresen maradt házakba, és ezzel a népességcserével a település gettófaluvá válik (Havas G. 1974; Dezséry L. 1975; Csalog Zs. 1979; Mózes L. 1980; G. Fekete É. 1994; Fleck G. – Virág T. 1998; Ladányi J. – Szelényi I. 2004). A gettósodó aprófalvakról szóló tanulmányok részletesen leírják az elmúlt évtizedek politikai döntéseinek migrációs hatásait, a lehetőségekkel rendelkezők menekülését jobb helyzetű településekre, és a megüresedő házakba érkezőket, akik általában a falusi szegénység legelesettebb rétegeit képviselik, a környező cigánytelepek lakóit, és minden más hányatott sorsú családot. Ezekben a falvakban olyan csonka társadalmak alakultak ki, ahol a falu lakóinak jelentős részére jellemző a több generációra visszatekintő szegénység, az alacsony iskolázottság és a tartós kirekesztettség. Ezen etnikai gettók más minőséget teremtettek a cigányság életében; már nemcsak a településen belül élnek elszigetelten, hanem maga a település vált elszigeteltté: az ott lakók térben és társadalmilag oly messze kerültek más társadalmi rétegektől, hogy a gettóból való elmozdulásuk mind tényleges, mind szimbolikus értelemben lehetetlenné vált.

A másik szélsőséges eset az, amikor a faluból elvándorlók helyére nem költözik senki, a falu előbb-utóbb előregszik, majd egyre inkább elnéptelenedik (Havas G. 1980; Juhász P. 1986; Andor M. 1989).

Azon cigány apák családjai, akiknek nem vagy csak rövidebb-hosszabb időre volt lehetőségük arra, hogy az iparban dolgozzanak, életformájuk nem vagy csak alig változott. Munkalehetőségeik zöme továbbra is a falun belülről korlátozódott, ami e térség esetében általában a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben vállalt különféle munkákat jelentette. A falvakban, helyben munkát vállaló cigány apák foglalkoztatottsági helyzete csak annyiban változott, hogy például az évenként vagy hosszabb időre szerződött juhászból a tsz állatgondozója lett, napszámosból pedig a helyi tsz-ben dolgozó gyalogmunkás. Ezzel azonban – bár a cigány családok jövedelmei rendszeresebbé és kiszámíthatóbbakká váltak, életkörülményeik, iskolázottságuk javult – a falun belüli társadalmi helyzetük alig változott. Településen belüli elhelyezkedésük is csak annyiban változott, hogy a korszak szociálpolitikai intézkedéseinek hatására, továbbá a nagymérvű elköltözések következményeként csökkent a külterületi

és telepi lakások száma, mert ezekről a helyekről a cigány családok többsége a falu végére költözhetett. Mindez azonban nem változtatott azon a tényen, hogy ezek a családok továbbra is a falvak társadalmi hierarchiájának legalján helyezkedtek el.

A települések közötti különbségek kialakulásának elemzéséhez – hogy le tudjam írni azokat a változásokat, amelyeket a cigány apák iparban való hosszú távú foglalkoztatottsága okozott a falvak életében – esettanulmányokat készítettem az egyes típusokba sorolt településeken, amelyek során nagymértékben támaszkodtam az iskolai naplók adataira.

A kilencvenes évek elejéig az iskolai naplókban a tanuló laccíme mellett pontosan bejegyezték a szülők foglalkozását és munkahelyét is. A kor statisztikai követelményeinek megfelelően azt is lehet tudni, hogy az iskola kit tartott cigánynak az adott időszakban. Ebből következően a dolgozatban azt tekintem cigánynak, akit az iskola az adott időszakban cigánynak tartott. Az iskolai naplóból minden cigánynak és nem cigánynak tekintett gyerekről kiírtam és kódoltam az etnicitását, a településen belüli lakóhelyét, a szülők foglalkozását és munkahelyét. A település-tipológia alapján kiválasztott településekhez tartozó iskolákban olyan tanévek naplóit dolgoztam fel, ahol az adott tanévből minden napló megmaradt. A nyolcvanas és a hetvenes évek végéről, illetve a hatvanas évekből egy-egy teljes évfolyamot választottam ki. A 2002-ben lezajlott kutatás eredményei és az esettanulmányokban feldolgozott naplók adatai az azonos módszer miatt egymással összehasonlíthatók. Az így kapott háromnegy időbeli metszet tükrözi azt, hogy az adott időpontban milyen etnikai arányok voltak a településen belül, hol laktak akkor a cigány családok, mennyiben tért el a cigány és nem cigány szülők foglalkoztatottsága. Ezzel a feldolgozással lehetőségem nyílt az egyes településtípusok társadalmában lezajlott változások elemzésére, történeti összehasonlításra.

Két esettanulmány segítségével szeretném bemutatni azt, hogy a miskolci iparvidékhez vasúti összeköttetéssel rendelkező településeken élő cigány apák foglalkoztatottsága mennyiben tért el attól, amikor egy kedvezőtlen forgalmi helyzetű, mezőgazdasági jellegű településen csak a helyi tsz-ben volt lehetőség a munkavállalásra. A cigány apák eltérő foglalkoztatottsága a két etnikai csoport – cigányok és parasztok – közötti társadalmi távolság változásában is meghatározó lesz, amely változás a települések térbeli szerkezetének átalakulásában is megjelenik. Azaz, azokon a településeken, ahol a cigány apák a nem cigány apákkal közös munkahelyeken, sokszor hasonló munkát végeztek, a két csoport közötti társadalmi távolság is csökkent. Ennek térbeli megjelenése az, amikor a településen belüli szegregáció mértéke csökken, egyre több cigány család él nem cigányokkal közös utcákban. Ez csak azokon a településeken történt meg, ahol a kedvező forgalmi helyzetnek köszönhetően cigányok és nem cigányok sikeresen kapcsolódhattak az iparosításhoz köthető modernizációs folyamatokba.

A lakónépességük nagy részét elvesztítő településeknek, a szerepkörrel rendelkező és a nélküli településeknek egyaránt közös sajátossága a kedvezőtlen forgalmi helyzet; ezekről a településekről a borsodi iparvidék munkahelyeit

szinte lehetetlen vagy csak nagyon nagy áldozatok árán lehet napi rendszerességgel megközelíteni. Mindezen okok miatt a foglalkoztatást helyben, a helyi adottságoknak megfelelően, elsősorban a mezőgazdaságban kellett megoldani. A településeken lakó cigányok szinte mindegyike a tsz-ben dolgozott, és a falu legszegényebb részein élt. A tulajdon, a megfelelő ismeret és kapcsolatrendszer hiánya miatt e családoknak nem volt lehetőségük arra, hogy akár a háztáji gazdálkodás, akár a második gazdaság más formáiba sikeresen bekapcsolódhassanak. A cigány családok foglalkozása és lakóhelye szinte semmit sem változott az évtizedek alatt.

1.2.1. Az integrációs politika mintagyereke

Hűvös³ közvetlenül a kistérségi központ, Encs mellett, a 3. számú közlekedési főút közelében helyezkedik el. Ezzel nemcsak a kistérségi központ intézményei, hanem a kistérségi – akkor még járási – központba települt gyáregységek, üzemek is könnyen elérhetők voltak a településről. Az Encssel közös vasútállomás, a Miskolc felé közvetlen vasúti összeköttetés elérhetővé tette a borsodi iparvidék munkahelyeit is, ami kedvezően befolyásolta a helyiek foglalkoztatási esélyeit, lehetőségeit. Magyarországon és különösen a borsodi iparvidéken a szocialista extenzív iparosítás folyamán a városi munkahelyek száma gyorsabban növekedett, mint a városi népesség. Amikor az emberek az iparban vállaltak munkát, sokan nem tudtak vagy a kiegészítő mezőgazdasági tevékenység fenntartása érdekében nem akartak a városba költözni, hanem ingázni kezdtek. A vizsgált térség számos településéről a családok az ipari munkavállalás lehetőségéért csak közelebb költöztek a városhoz: a kistérségi központban, a vasút mentén elhelyezkedő települések egyikében vagy valamilyik Miskolc környéki faluban vásároltak a városi lakásnál kisebb összegért házat. A kedvező forgalmi helyzetnek és ebből adódóan az előnyösebb munkavállalási esélyeknek köszönhetően Hűvös lakónépessége akkor is növekedett, amikor az egész térség lakónépessége csökkent; a települések zömére ugyanis nagyfokú elvándorlás volt jellemző. Az ide költözők számára nemcsak az ipari munkahelyek váltak elérhetővé, hanem fenntarthatták addigi „vidéki” életformájukat, jövedelemkiegészítő mezőgazdasági tevékenységüket is. Ezek a parasztmunkások alkották az „új munkásosztály” (Kemény I. 1972) táborát.

A településen már a hatvanas évek elején is nagy számú cigány család élt. Ha megvizsgáljuk a településen belüli etnikai arányokat, azt láthatjuk, hogy az 1964/65-ös tanévben az iskoláskorú gyerekek több mint egynegyede cigány, ami magasabb az 1970-es iskolastatisztika járási átlagánál. Az 1978/79-es tanévre ez az arány kétötöd lesz. Ez alatt a bő évtized alatt a településen lakó cigány gyerekek száma és aránya is jelentősen növekedett, olyannyira, hogy ez a növekedés nem magyarázható csak és kizárólag a magas termékenységgel. Valószínűsíthető, hogy ebben az időszakban – a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején – több cigány család költözött a településre. Az 1987/88-as tanévre a cigány gyere-

³ Az esettanulmányokban szereplő települések nem egyedi esetek, a térség számos településére jellemzőek, ezért azok neveit megváltoztattam.

kek száma és aránya is csökken az iskoláskorú népességben belül. Ekkor a gyerekek 37,6 százalékát, 123 gyermeket mondanak a tanárok cigánynak (2. táblázat).

2. táblázat

Etnikai arányok változása az általános iskolás gyerekek körében Hűvösön, 1964–1988

	Lakónépesség	Összes tanuló száma	Ebből:		Cigány gyerekek aránya az iskoláskorú gyerekek között (%)
			nem cigány tanulók száma	cigány tanulók száma	
1964/65	1907	299	218	81	27,1
1978/79	2056	367	220	147	40,1
1987/88	2195	327	204	123	37,6

Forrás: a hűvösi általános iskola naplójának feldolgozása alapján.

Az 1964 és 1987 közötti időszakban a nem cigány gyerekek száma szinte alig változott az iskolában: 204–220 fő között mozgott. Ez megerősíti azt a népszámlálási adatok alapján levonható következtetést, hogy ebben az időszakban nem volt jelentősebb elvándorlás a településről. Mindent összevetve a település etnikai helyzetéről elmondható, hogy a cigány gyerekek településen belüli aránya már 1964-ben is magasabb volt a kistérségi átlagnál, és ez az etnikai arány a hatvanas évek végén, hetvenes évek közepén a cigány családok beköltözésének s nem pedig a nem cigány családok elköltözésének hatására emelkedett tovább.

Az 1964/65-ös tanévben iskolába járó cigány gyerekek apáinak foglalkoztatottsága már meglehetősen differenciált képet mutat. A naplókba bejegyzett adatok szerint a cigány iskolások apái között már ekkor is van, aki szakmunkásként dolgozik, van közöttük gépkocsivezető, kőműves, vízvezeték-szerelő, tetőfedő. Bár a többség még betanított és segédmunkásként dolgozik, de szinte mindannyian Miskolc különböző nagyipari gyáregységeiben, sokan közülük a Drótygyárban vagy a Vasgyárban, esetleg a Köztisztasági Vállalatnál. Ebben az időben a nem cigány iskolások apáinak többsége szakmunkás Miskolcon.

Ha a cigány családok településen belüli térbeni elhelyezkedését nézzük az iskolába járó gyerekek lakóhelye alapján, az 1964/65-ös tanévben a foglalkoztatottsághoz hasonló differenciált képet kapunk.

Hűvösön a hatvanas évek közepén még két cigánytelep volt. A naplókban Dankó telepként bejegyzett, de a falu emlékezetében csak Gödörként élő régi putritelep az akkori falunak a szélén, a mai falunak már szinte a közepén található. A temetőn a falu mellett túl épült fel az újabb CS-házaspark. Az 1964/65-ös tanévben a falun belül elhelyezkedő telepről, a Gödörből ekkor 19-en, az iskoláskorú cigány gyerekek negyede, a CS-házaspark Temetősről 29-en, az iskoláskorú cigány gyerekek majd kétötöde járt iskolába. Az 1964/65-ös tanévben 48-an, az általános iskoláskorú cigány gyerekek majd kétharmada telep körülmények közül járt iskolába. Hűvös régi falurészében ekkor a cigány gyerekek harmada, a nem cigány gyerekek kétharmada lakott. Ebben a falurészben 15 százalék volt a cigányok aránya az iskoláskorú népességben belül.

Az ekkor újonnan parcellázott utcában is építkeztek cigány családok. Az utca társadalmi összetételét, státusát jól jelzi, hogy ebben az utcában építkezett a helyi italboltvezető és építőipari vállalkozó mellett a helyi KTSZ elnöke is. Itt lakott akkor a nem cigány gyerekek 36,4 százaléka és a cigány gyerekek 7,7 százaléka. Ez a 7,7 százalék hat gyereket jelent, akik ekkor az újonnan épülő utca öt különböző címéről érkeztek az iskolába (3. táblázat és 1. ábra). Az öt cigány családban, akik a hatvanas évek közepén az alacsonyabb státuszú nem cigányokkal közös utcában már új házat építettek, az apák foglalkozása az alacsonyabb státuszú nem cigányokéhoz nagyon hasonló: vízvezeték-szerelő Miskolcon, segédmunkás és kocsikísérő a helyi ktsz-ben, gépkocsivezető a miskolci Tefu-nál, segédmunkás a Gázgyárban.

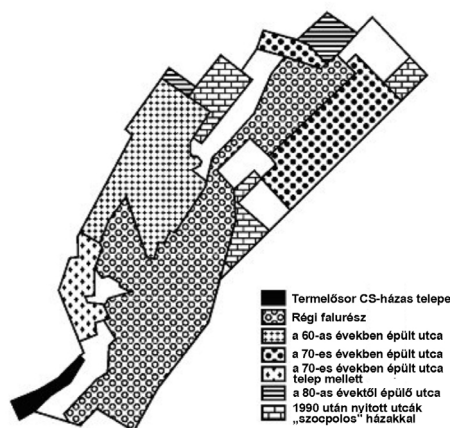
Összefoglalva elmondható, hogy a Húvösön élő cigány családok már a hatvanas évek közepén sem alkottak homogén egységet, a családok közötti differenciálódást egyértelműen jelzi a szakmunkás apák megjelenése, a cigány és nem cigány apák közös munkahelye, a településen belüli térbeli elhelyezkedés differenciáltsága, illetve hogy a cigány családok nemcsak putriban, CS-házaspályán éltek, hanem a nem cigányokkal közös utcákban is építkeztek, vagy vásároltak házat.

3. táblázat

Általános iskolás cigány gyerekek megoszlása Húvösön különböző településrészei között, 1964–1988, % (N)

	„Gödör”	CS-házaspályák	Régi falu	1960-as években épült utca	1970-es években épült utcák	1970-es években épült utca a telep mellett	1980-as évek végétől épülő utca	Összesen
1964/65	24,4 (19)	37,2 (29)	30,7	7,7	–	–	–	100,0
1978/79	5,6 (8)	21,1 (30)	14,9	3,5	39,4	15,5	–	100,0
1987/88	–	30,1 (37)	9,7	4,9	39,0	16,3	–	100,0

Forrás: a húvösői általános iskola naplójának feldolgozása alapján.

1. ábra
Húvösön különböző településrészei

Forrás: Saját szerkesztés

Az 1978/79-es tanévre számottevő mértékben változott a cigányok és nem cigányok helyzete a településen belül. Az iskoláskorúak között a cigányok aránya ekkor már 40,1 százalékra emelkedett, még hozzá oly módon, hogy a nem cigány gyerekek száma nem csökkent, csak a cigány gyerekek száma növekedett. Ez olyan nagy mértékű növekedés, ami a születések számának növekedésével nem magyarázható, mindenképpen jelentős mértékű beköltözésre utal.

Nagyobb számú cigány család beköltözésére utalnak a foglalkoztatottsági adatok is: az iskoláskorú cigány gyerekek körében csökkent a szakmunkás apával élők aránya 19,1 százalékról 11,5 százalékra úgy, hogy számuk közben 14-ről 16-ra emelkedett. A szakképzettséget nem igénylő munkát végző cigány apák gyerekeinek aránya közel azonos szinten maradt (71,2 százalék), de számuk megnövekedett. Mindez arra utal, hogy 1964 és 1978 között szakképzetlen cigány apák költöztek a településre családjaikkal.

Ekkor a cigány gyerekek apáinak már csak a fele (54,4 százalék), a nem cigány gyerekek apáinak pedig még harmada sem dolgozik Miskolcon vagy környékén. A miskolci nagyipari üzemek mellett ekkor a szakképzetlen cigányok közül sokan dolgoznak, zömében a Miskolci Kertészethél. A cigány apák fele ekkor már nem cigány társaikhoz hasonlóan a térségbe települt üzemekben, a Labdagyárban, a Bubivnál vagy a helyi KTSZ-ben talál munkát. A helyben való munkavállalás sokkal könnyebbé tette ezen családok életét. A cigány családok közötti differenciálódást jól mutatja, hogy az apák munkahelye a helyben végzett szakmunkától a miskolci Kertészethél vagy Köztisztasági Vállalatnál végzett segédmunkáig terjed.

Összefoglalva, a szakképzetlen cigány családok beköltözése a településre tovább differenciálja a településen lakó cigány családokat. Bár a cigány apáknak továbbra is csak egy kis részére jellemző, hogy a nem cigányok egy részével közel azonos szakmunkát végez, de fontos jelenség, hogy ekkor már a cigány apák is inkább helyben próbálnak munkát vállalni, ami lényegesen könnyíti helyzetüket.

4. táblázat

Iskoláskorú gyerekek apáinak megoszlása foglalkozási főcsoport és a munkahely helye szerint Húvösön, 1964–1988

	Szellemi		Nem mezőgazdasági fizikai				Mezőgazdasági fizikai		Egyéb		Összesen	
	ci-gány	nem ci-gány	ci-gány	nem ci-gány	ci-gány	nem ci-gány	ci-gány	nem ci-gány	ci-gány	nem ci-gány	ci-gány	nem ci-gány
1964/65	0	9,8	19,1	51,9	75,3	24,8	4,1	10,3	1,5	3,2	100,0	100,0
1978/79	3,6	14,3	11,5	56,4	71,2	18,0	2,2	6,2	11,5	5,1	100,0	100,0
1987/88	3,4	16,6	27,4	60,8	63,2	19,6	0,9	1,0	5,1	2,0	100,0	100,0

	Miskolcon vagy környékén dolgozott		Helyben, Hűvösön vagy Encsenen dolgozott		Egyéb helyen		Összesen	
	cigány	nem cigány	cigány	nem cigány	cigány	nem cigány	cigány	nem cigány
1964/65	85,1	55,2	14,9	42,3	0	2,5	100,0	100,0
1978/79	54,4	29,8	42,2	69,1	0,4	1,1	100,0	100,0
1987/88	68,9	18,6	27,4	77,3	3,7	4,1	100,0	100,0

Forrás: a hűvösi általános iskola naplójának feldolgozása alapján.

Bár a falu szélén levő hagyományos putritelepet, a Gödört folyamatosan számolták fel, 1978-ban még nyolc gyerek, az általános iskolás cigány gyerekek 5,6 százaléka járt innen iskolába.

A Temetősor CS-házaiban 1978-ban 30 iskoláskorú gyerek élt, körülbelül ugyanannyi, mint 1964-ben. Ekkor 38 gyerek, az általánosiskolás-korú cigány gyerekek negyede élt telepen, a Temetősor CS-házaiban vagy a falu másik felén levő, putrikból álló telepen. Ez nagyon nagy változást jelent – ha csak azt nézzük, hogy 1964-ben a cigány gyerekeknek még 61,6 százaléka lakott telepen –, hiszen csaknem kétharmadról alig több mint egynegyedére csökkent a telepi cigány gyerekek aránya. De a telepek azért nem szűntek meg: ha az arányok mellett a számokat is nézzük, jól látható, hogy 1964-ben 48, 1978-ban még mindig 38 iskoláskorú cigány gyerek lakott telepi körülmények között.

A hetvenes években több új utcát is nyitottak a településen. A temető felé vezető utcában, ami legközelebb van a temetőn túlra telepített új cigánytelephez, szinte csak cigány családok építkeztek. Ebből az utcából az 1978/79-es tanévben összesen 30 gyerek járt iskolába, és közülük cigány volt 22. A telep melletti, újonnan épült utcában, ahol a falu más részein épült új házakhoz hasonlóan valamivel kisebb, de „modern” kockaházak épültek, a cigány gyerekek aránya 73,3 százalék volt, ami egyértelműen szegregált helyzetet jelez. Ezzel e településen belüli szegregáció új mintája, a szegregált családi házas telep jelenik meg.

Ha nemcsak a telepen lakó gyerekek arányát nézzük, hanem azt is, hogy mennyien laknak szegregált körülmények között, tovább árnyalhatjuk az 1964 óta bekövetkezett változásokról alkotott képet. Miközben 1964-ben 48-an, az általános iskoláskorú gyerekek 61,6 százaléka lakott szegregáltan, telepi körülmények között, addig 1978-ban 60-an, az általános iskoláskorú gyerekek 42,2 százaléka lakott szegregált, közülük 26,7 százalék telepi körülmények között. Tehát miközben a cigány gyerekek száma és aránya növekedett a településen belül, a szegregált körülmények között élő gyerekek aránya csökkent, de számuk növekedett. Így arra lehet következtetni, hogy a telepfelszámoló akciók és a kedvezményes lakásépítések nemcsak új cigánytelepeket hoztak létre, hanem a falun belül, többnyire a cigánytelep mellett kialakított szegregált utcákat is.

A hetvenes években a falu két másik végén is megnyitottak négy új utcát. Ezekben az utcákban lakott az általános iskoláskorúak harmada: 115 gyerek. Az etnikai arányokra jellemző, hogy itt lakott a cigány gyerekek kétötöde és a

nem cigány gyerekek majd egyharmada. Ezekben az utcákban a cigány és nem cigány gyerekek aránya azonos volt. A folyamatos munkát végző családok OTP-kölcsönrel is finanszírozott tipikus kockaházai épültek itt fel. Ezek az utcák a hatvanas években kezdődő integrációs időszak térbeli megjelenései, olyan térbeli-társadalmi egységek, ahol viszonylag szegregátlan körülmények között laknak a cigány és nem cigány ipari munkások és a településen lakó tanítók, ahol a kor ideológiájának megfelelően elmosódni látszanak a származásbeli különbségek. Eközben a falu régi részén és a hatvanas években épült utcákban változatlanok maradtak az etnikai arányok.

Összefoglalva a településen lakó cigány családok térbeli elhelyezkedésének változását 1964 és 1978 között, elmondhatjuk, hogy a szegregált körülmények között élő gyerekek aránya valamelyest csökkent (bár számuk növekedett), ugyanakkor megváltozott a szegregáció formája. A hagyományos putritelep eltűnésben van, de a CS-házaspark mellett megjelent a szegregáció egy újabb formája a településen belül: szegregált családi házaspark utca. Fontos fejlemény azonban az is, hogy ebben az időszakban épülnek ki azok az utcák is, amelyekben cigány és nem cigány családok viszonylag szegregátlan körülmények között élnek. Ezekben az újonnan kiépült utcákban a nem cigány családok alsóbb rétegeihez tartozók laktak együtt a cigány családok „elitjéhez” tartozókkal. Ezeket az utcákat az integrációs politika térbeli lenyomataként lehet értelmezni.

A településen lakó cigány és nem cigány gyerekek száma 1978 és 1987 között egyaránt csökkent, és a cigány gyerekek aránya is csökkent valamelyest, 40,1 százalékról 37,6 százalékra. Ez az adat azt mutatja, hogy egy hosszabb integrációs periódusban, amikor cigányoknak és nem cigányoknak egyaránt van lehetőségük munkát vállalni, a településen belüli magas etnikai arány nem vezet feltétlenül a település „elcigányosodásához”, a gettósodáshoz. A mindenki számára elérhető folyamatos munkavállalás lehetősége magas etnikai arányok mellett is garantálja a település népesség-stabilitását.

A nyolcvanas évek végén már látható jelei voltak a magyar gazdaság válságának, ami még az iskolás gyerekek apáinak foglalkozásában is megmutatkozik.

1978 és 1987 között 11,5 százalékról 27,4 százalékra nőtt azon cigány iskolások aránya, akiknek apja szakmunkát végzett, miközben számuk is megduplázódott. Ekkor a nem cigány iskolások 60,8 százalékának az apja végzett szakmunkát, szakképzettséget nem igénylő munkát pedig csak 19,6 százalékuk. A cigány iskolások 63,2 százalékának az apja ekkor még mindig szakképzettséget nem igénylő munkát végzett. Cigány és nem cigány apák közötti társadalmi távolság annyiban változott, hogy a cigány gyerekek apáinak lényegesen nagyobb része az, aki a nem cigányokhoz hasonlóan szakmunkát végez.

A gazdasági válságra utaló jeleket – hogy egyre nehezebb munkahelyet találni a térségben – a munkahely helyének változásában, a Miskolcra bejáró dolgozók arányában lehet felfedezni. Miközben a lényegesen képzetesebb, többségében szakmunkát végző nem cigányok egyre inkább helyben próbálnak munkát vállalni, és 1987-ben a nem cigány gyerekek 77,3 százalékának az

apja már helyben is dolgozik, a jóval képzetlenebb cigány apáknak ez csak időszakosan sikerül. A cigány gyerekek apái, akiknek 1987-ben majd kétharmaduk még képzettséget nem igénylő munkát végez, sokkal inkább érzékenyen reagálnak a gazdasági válság első jeleire. Miközben 1978-ban már a cigány iskolások apáinak majdnem a fele helyben dolgozik, 1987-re ez az arány lényegesen visszaesik. A cigány apák a helyi üzemekből, KTSZ-ből visszakényszerülnek a szocialista nagyipar gyárkapun belüli munkanélkülijei közé.

A településen belüli térbeli elhelyezkedés is jelzi, hogy a nyolcvanas évek már a bezáródás, egy szegregációs időszak kezdete volt. Legjellemzőbb példája ennek, hogy a nyolcvanas évek közepén megnyitott új utcákban már csak nem cigányok építenek házakat. Igaz, hogy ezekben az utcákban csak 12 nem cigány iskoláskorú gyerek él, a nem cigány gyerekek 5,9 százaléka, de közöttük egyetlen cigány sincs. Ezzel párhuzamosan a telep melletti utcában a cigány gyerekek aránya az iskoláskorúak között 73,3 százalékról 87,0 százalékra növekedett, ami jó példája annak, hogy egy cigánytelep melletti utcából előbb-utóbb nagy valószínűséggel telep lesz (4. táblázat).

5. táblázat

Az általános iskolás cigány gyerekek aránya Hűvös különböző településrészein, 1964–1988 (%)

	Telep	Régi falu	1960-as években épült utca	1970-es években épült utcák	1970-es években épült utca- a telep mellett	1980-as évek végétől épülő utca
1964/65	100	15,0	7,1	–	–	–
1978/79	100	18,3	8,3	49,2	73,3	–
1987/88	100	15,8	11,3	33,8	87,0	0

Forrás: A hűvösi általános iskola naplójának feldolgozása alapján. Saját szerkesztés

A Temetősor CS-házás telepén és a mellette megnyitott utcában, azaz szegregált lakókörnyezetben, hárommal kevesebb iskoláskorú cigány gyerek lakik, mint tíz évvel ezelőtt, de ez az 57 gyerek a településen lakó cigány gyerekeknek már 46,4 százaléka, ami 4,2 százalékkal magasabb a tíz évvel ezelőtti átlagnál. Miközben a településen lakó cigány gyerekek száma és aránya is csökkent 1978 és 1987 között, a közülük szegregáltan lakó cigány gyerekek aránya növekedett. Eszerint a településről elsősorban a jobb helyzetű, integrált körülmények között lakó cigányok tudtak elköltözni. Erre utal az is, hogy abban a négy utcában, ahol a hetvenes években cigányok és nem cigányok egymás mellett építkeztek, 1978-hoz képest csökkent a cigányok aránya az iskoláskorú népességben belül. Míg 1978-ban a cigányok és nem cigányok aránya ezekben az utcákban azonos volt, ekkorra már az utcákban élő gyerekeknek csak harmada cigány. Míg 1978-ban a nem cigány gyerekeknek alig több mint egynegyede élt ezekben az utcákban, addig a nyolcvanas évek végén már majd kétötödük. Ez a jelentős csökkenés azt is mutatja, hogy ezekbe az utcákba továbbra is szívesen költöztek nem cigányok, függetlenül attól, hogy az utcákban cigányok is laktak.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a nyolcvanas évek végén a településen belüli térbeli elhelyezkedés alapján a településen lakó cigányokat alapvetően két csoportba sorolhatjuk: egy részük szegregált körülmények között él a telepen és a telep melletti utcában, másik részük – azok, akik már a hatvanas-hetvenes években a faluba költöztek, vagy ott építkeztek – megerősítette pozícióit, és a nem cigányok között integráltan, „elveygylve” él. A gazdasági lehetőségek szűkülésével a cigány családok térbeli elkülönülése merevebbé vált abban az értelemben, hogy azoknak, akiknek a nyolcvanas évek elejéig nem sikerült kitörniük a telepi létből, a nyolcvanas évek közepétől egyre kisebb esélyük nyílt erre.

Összefoglalva: A cigány családok településen belüli elhelyezkedéséről elmondható egyrészt az, hogy a falun belüli cigánytelep az integrációs periódus évtizedei alatt is fennmaradt, a telep házaiba mindig akadt új beköltöző. A szegregáltan lakó cigány gyerekek aránya – vagyis akik a telepen és a telep melletti szegregált utcában laktak – csak a hatvanas években csökkent erőteljesebben; a hetvenes évektől a szegregáltan élő cigány gyerekek aránya nem csökkent, csak a szegregáció formája változott meg annyiban, hogy a telep mellett megjelent a településen belüli szegregált utca mint új szegregációs minta. A hetvenes években a nem cigánytelep mellett nyitott utcákban cigányok és nem cigányok egymás mellett építkeztek, ezért ezek az utcák az integrációs periódus térbeli lenyomataként értelmezhetők. A nyolcvanas évek közepén kezdődő gazdasági válság megjelenését jelzi, hogy ebben az időszakban az újonnan megnyitott utcákban már csak nem cigányok tudtak építkezni.

1.2.2. A „főfalu”

Zöldaranyos hat település alsófokú központja volt egészen a rendszerváltás után kialakuló önkormányzati rendszer létrejöttéig. Alsófokú központként itt működött tanács, jegyzőség, orvos, iskola, kultúrház – mindazon intézmények, amelyek valamennyire élhetővé tették a települést, csökkentették az elvándorlás mértékét. A településen jól működött a tsz, amely munkaalkalmat kínált a helyieknek. Mindezek ellenére a település csak részlegesen váltotta valóra a településszervezőknek a „főfaluval” szemben támasztott reményeit. Egyszerre volt befogadó és elbocsátó település: annak ellenére, hogy számos paraszt⁴ család költözött a jobb életkörülmények reményében a környező szerepkör nélküli falvakból a településre, a lakosság 1970 és 1980 között 130 fővel – 14,1 százalékkal – csökkent. A lakosságszám csökkenése sokkal kisebb mértékű, mint ami a szerepkör nélküli településeken ekkor tapasztalható. A lakónépesség 1980 után tovább csökkent, majd megállt.

Az iskolai naplók tanúsága szerint az 1979/80-as tanévben a felső tagozatra járó⁵ általános iskolai tanulók 19,6 százalékát tartották cigánynak: az 51 gyerek közül 10 cigány és 41 nem cigány (6. táblázat).

⁴ Ezekben a falvakban a cigányok „parasztoknak” neveznek minden nem cigány embert. Ezért a „paraszt” elnevezést a nem cigány szinonimájaként használok a dolgozatban.

6. táblázat

Etnikai arányok változása a felső tagozatos gyerekek között Zöldaranyoson, 1979–1988

	Lakónépesség	Összes tanuló száma	Ebből		Cigány gyerekek aránya az iskoláskorú gyerekek között %
			nem cigány tanulók száma	cigány tanulók száma	
1979/80	791	51	41	10	19,6
1988/89	740	45	32	13	28,9

Forrás: általános iskola naplók feldolgozása alapján. Saját szerkesztés

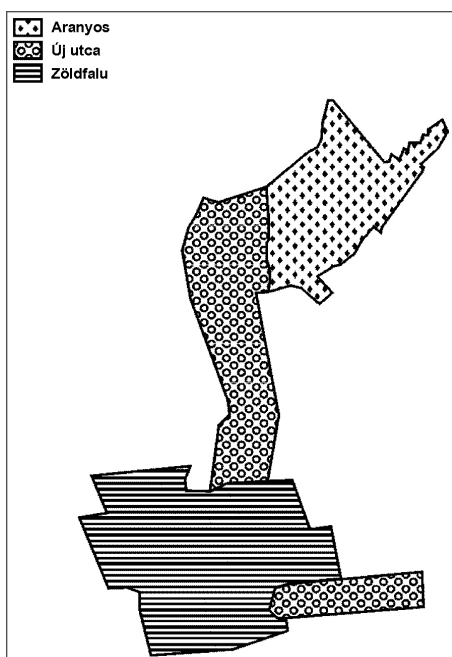
Ekkor majdnem az összes iskoláskorú cigány gyerek apja a helyi tsz-ben dolgozott, foglalkozásként az állatgondozó, pásztor, tsz-tag, valamint egy éjjeliőr van megadva. Egyetlen iskoláskorú cigány gyerek apja dolgozott segédmunkásként Budapesten. Az iskoláskorú cigány gyerekek apái nem végeztek szakmunkát vagy más, képzettséget igénylő munkát ebben az időben Zöldaranyoson. Az anyák pedig kivétel nélkül „háztartásbeliek” voltak. A cigány és nem cigány apák foglalkoztatási viszonyai jelentősen eltértek egymástól. Bár a cigányok és nem cigányok többsége egyaránt helyben dolgozott, a nem cigányok általában valamilyen szakmunkát végeztek, vagy a falu irányításában tevékenykedtek. Ezzel szemben a cigányok szinte kivétel nélkül szakképzettséget nem igénylő, kisegítő jellegű mezőgazdasági munkát végeztek. Ez megfelel azoknak a leírásoknak, amelyek „hagyományos” cigány foglalkozások között felsorolják azokat az eseteket, amikor egy falu közössége befogad néhány cigány családot a nehezebb, alantasabb mezőgazdasági munkák elvégzésére.

Ha a cigány és nem cigány családok térbeli elhelyezkedéséről akarunk valamit mondani, előbb meg kell jegyezni, hogy Zöldaranyos alapvetően két település összeolvadásából keletkezett. Az 1949-es népszámlálás még külön említi Zöldfalut és Aranyost, a két települést csak 1951-ben vonták össze. Ennek ellenére a falu szerkezetében ma is lehet látni ezt a kettősséget: Zöldfalut és Aranyos parasztházaival a mai falu két végén helyezkedik el, és ezt a két régi falut köti össze a főútvonal mentén kiépült új rész.

Az 1979/80-as tanévben cigánynak tartott gyerekek fele-fele arányban érkeztek a falu aranyosi és zöldfalui részéből. Telep – a helyiek állítása szerint – soha nem volt a faluban. A cigányok régi parasztházakban vagy pásztorházban laktak. A nem cigány gyerekek 20 százaléka lakott a falu aranyosi részén, 32 százaléka a zöldfalui részen. Így a két régi falurészben a cigány és nem cigány gyerekek aránya közel azonos volt. Az iskoláskorú nem cigány gyerekek majdnem fele a két régi településrész között kiépülő új házsorról érkezett, újonnan épített házban cigány gyerek nem lakott (2. ábra).

⁵ A körzeti iskola alsó tagozatos osztályai különböző településeken voltak – az 1–2. osztály Zöldaranyoson, a 3. és a 4. osztály a „bekörzetesített” településeken –, így az alsó osztályokba járó gyerekeket nem lehetett teljes körűen összeírni a „bekörzetesített” településeken.

	Aranyos	Zöldfalu	Új utca	Összesen
1979/80	46,9	53,1	–	100,0
1988/89	7,7	84,6	7,7 (1)	100,0

2. ábra

Az általános iskolás cigány gyerekek megoszlása Zöldaranyos különböző településrészein, 1979–1989, %, (N)

	Aranyos	Zöldfalu	Új utca	Összesen
1979/80	46,9	53,1	–	100,0
1988/89	7,7	84,6	7,7 (1)	100,0

Forrás: Általános iskolai naplók feldolgozása alapján. Saját szerkesztés

A faluban élő cigányok térbeli-társadalmi pozíciója az 1980-as évek elején hasonló volt a szegény nem cigányokéhoz: a falu legszegényebb részein, legrosszabb állapotú házaiban éltek, de nem kirekesztve, és a munkamegosztás legalján levő, képzettséget nem igénylő, legrosszabbul fizető, legnehezebb munkákat végezték. A nyolcvanas évek végére az általános iskolás korú, cigánynak tartott gyerekek száma alig növekedett, de arányuk az iskoláskorú gyerekekben belül igen. Ez azzal magyarázható, hogy a nem cigány gyerekek száma jelentősen csökkent, ami a szerepkör nélküli településekhez hasonlóan, elsősorban a szelektív elvándorlásból és ezzel összefüggésben az előregedésből következik.

A cigány gyerekek apáinak többsége továbbra is a helyi tsz-ben dolgozott, a jellemző foglalkozásként ebben az időben már inkább a segédmun-

kás volt megadva, ami a helyben dolgozók esetében nem jelent lényeges változást. Két gyerek apja már Miskolcon, egy gyereké pedig Budapesten dolgozott. Közülük az egyik szakmunkás, a másik kettő segédmunkás volt. A legnagyobb változást az jelzi, hogy ebben az időben már a cigány gyerekek felének az anyja dolgozott, mindegyikük a helyi a tsz-ben vagy a varrodában.

A cigány és nem cigány családok foglalkozási viszonyaiban különösebb átrendeződés nem történt. Változatlanul a helyben való munkavállalás volt a jellemző, továbbra is a cigányok végezték a legnehezebb fizikai munkákat, míg a nem cigány apák egyre nagyobb része végzett szakmunkát, vagy a falu irányításában vezetőként vagy értelmiségiként dolgozott. Figyelemre méltó, hogy Zöldaranyoson csak a nyolcvanas évek végén dolgozik az első cigány származású szakmunkás apa, abban az időszakban, amikor a gazdaságban, elsősorban a nehéziparban, már komoly válság jelentkezik, és a szakmunkás végzettség a munkaerőpiacon már nem lényeges előny. Ebbe a tendenciába illeszkedik be az is, hogy Zöldaranyosról az első cigány apák már csak akkor kezdtek el rendszeresen munkát vállalni a miskolci iparvidéken, amikor ott már a válság jelei mutatkoztak. Ez már nem a modernizációs folyamatokba való bekapcsolódást, felfelé irányuló foglalkozási mobilitást jelentett, hanem olyan zsákutcát, ahonnan megfelelő képzettség és gyakorlat híján lehetetlen volt továbblépni.

Ahogy a cigány és nem cigány szülők foglalkozási szerkezetében sem történtek igazi elmozdulások 1980 és 1989 között, ugyanúgy a cigányok és a nem cigányok településen belüli térbeli elhelyezkedésében is csak apró eltolódások figyelhetők meg (7. táblázat).

A cigány gyerekek többsége a régi zöldfalui részen lakott, ebben az időszakban csak egy gyerek élt a régi aranyosi részen, a cigány gyerekek továbbra is a falu régi részeinek parasztházaiban éltek. Ekkor egyetlen cigány gyerek érkezett az újonnan épült településrészről. Ezzel szemben a nem cigány gyerekeknek ekkor már 62,5 százaléka lakott az újonnan épült részen, és csak alig több mint egyharmaduk a régi részen.

7. táblázat

Az általános iskolás cigány gyerekek aránya Zöldaranyos különböző településrészein belül, 1979–1989, %, (N)

	Aranyos	Zöldfalú	Új utca
1979/80	60,0	51,5	0
1988/89	10,0	78,6	4,8 (1)

Forrás: Általános iskolai naplók feldolgozása alapján.

Összességében elmondható, hogy a nem cigányok jóval kedvezőbb foglalkoztatottsági helyzete és az ebből származó előnyök a nyolcvanas évek végére annyira alakították át a falu térbeli-társadalmi szerkezetét, hogy a két régi

falurészből kezdtek elköltözni a nem cigány családok vagy más településre, vagy a falun belül újonnan épített házba. A nem cigányok többsége elköltözött a falu régi részeinek parasztházaiból, emiatt e részek kezdtek leromlani, és térben szegregálódni. A cigány családok azonban ebben az időben még (de továbbra is) a falu társadalmának legalsó rétegéhez tartoztak, azonban e legalsó réteg és a falu többsége közötti távolság mind a foglalkoztatottság, mind a lakóhelyi elhelyezkedés tekintetében kezdett megnövekedni és megmerevedni.

2. VÁLTOZÁSOK 1990 UTÁN

Az előző fejezetben bemutatam az egyes települések között kialakult különbségeket, amelyek abból adódtak, hogy a faluban élő cigány családok mennyiben kapcsolódtak a modernizációs folyamatokhoz. Azokon a településeken, ahol a cigány apák már a hatvanas években az iparba jártak dolgozni, és munkahelyüket hosszú távon fenn tudták tartani, településen belüli térbeli elhelyezkedésük is változott: sokan közülük a nem cigány családokkal közös utcákban építkeztek, vagy házat vásároltak. Azokon a településeken viszont, ahol a cigány családok többsége továbbra is helyben, a mezőgazdaságban dolgozott, és az ipari munkavállalás lehetősége számukra már csak akkor nyílt meg, amikor az már nem jelentett mobilitási lehetőséget, továbblépést, térbeli elhelyezkedésük sem változott az évtizedek során: legnagyobb részük nem tudott elköltözni a falvak legszegényebb részeiből vagy azokból az aprófalvakból, ahonnan már mindenki más elköltözött, így ezek a települések, településrészek a nyolcvanas évek végére gettósodtak.

Ebben a fejezetben azt szeretném bemutatni, hogy a nyolcvanas évek végétől kezdődő gazdasági-társadalmi változások hatására e településeken, amelyeket különböző időszakokban értek el a térségben zajló modernizációs folyamatok és az integrációs politika, és ahol a cigányok térbeni és társadalmi elhelyezkedése nagyon különbözött, a kilencvenes években azonos folyamatok indultak el, a települések társadalma egy irányba kezdett változni. A hatvanas évektől a nyolcvanas évek közepéig e településeken eltérő demográfiai, foglalkoztatási folyamatok játszódtak le, ezzel lényeges különbségek alakultak ki, amelyek 1990 után a hasonló irányú folyamatok hatására eltűnni látszanak; a települések nagyon hasonló utakat járnak be.

A fejezet első részében az előzőekben bemutatott településtípusok 1990 utáni változásait elemzem. A fejezet második részében a kistérség teljes körű demográfiai, etnikai és szociális, településszintű adataival szeretném bizonyítani, hogy 1990 után a térségben végbement gazdasági-társadalmi változások, átalakítva a térség társadalmát, a szegregáció egy új térbeli formáját hozták létre.

A települések közötti differenciálódás a nyolcvanas évek közepén kezdődő gazdasági-társadalmi átalakulással lelassult. A változás az egész térséget érintette. A kilencvenes években minden településen hasonló folyamatok indultak

el: drasztikusan csökkent a foglalkoztatottak száma. A nagyobb településeken kevésbé, de csak azért, mert a közintézmények, szolgáltató egységek munkaalkalmat kínáltak. A foglalkoztatottság teljes leépülésével párhuzamosan a térség legtöbb településén lakosságcsere történt úgy, hogy miközben a térségbe reményvesztett népesség költözött, a lehetőségekkel rendelkezők továbbra is elhagyták a térséget. Mindezek következtében a térség lakónépessége évtizedek óta először elkezdett növekedni: pozitív volt mind a természetes szaporodás, mind a vándorlási egyenleg.

Az összes településen – a település nagyságától, földrajzi elhelyezkedésétől, demográfiai helyzetétől és korábbi funkcióitól függetlenül – növekedett a cigány lakosok száma és aránya. A települések népességstabilitása megingott. Már nem egyedi és nemcsak az aprófalvakra jellemző jelenség, hogy egy településből etnikai gettó lesz, ahogyan ez a nyolcvanas években néhány aprófaluvál történt, hanem a nagyobb lélekszámú, körzeti feladatokat is ellátó településekre is egyre inkább jellemzővé válik. Azokon a településeken, ahol a nyolcvanas években a cigány családok között jelentős különbségek alakultak ki, amelyeknek térbeli megjelenése a nem cigányokéhoz hasonló „kockaházak” építésében nyilvánult meg, a rendszerváltás után az elszegényedés, marginalizálódás és ennek térbeli megjelenéseként a „szocpolos” házak, e házakból álló utcák megjelenése, újra a településen belüli „telepek” kialakulása figyelhető meg.

A nagyobb települések esetében, ahol a cigányok többsége a hatvanas-hetvenes években is helyben, a mezőgazdaságban dolgozott, és általában a falu végén lakott a település többi szegényével együtt, a különböző mértékű szelektív elvándorlásnak és a foglalkoztatottság teljes leépülésének köszönhetően magára maradt a településen lakó többi szegénnyel együtt. A szelektív elvándorlás mértékétől függően a cigány családok vagy a település szegregált részében laktak, vagy a település maga vált már szegregálttá. Ezzel újabb és újabb gettósodott vagy gettósodott résszel rendelkező települések alakultak ki a térségben, amely gettóknak többségében cigány, de szinte kivétel nélkül rendszeres jövedelem nélküli emberek élnek.

Az elmúlt évtized gazdasági-társadalmi változásai, a szabad iskolaválasztás átformálta az etnikailag homogenizálódó kistérség iskolaszervezetét is. A kistérségben élő, a lehetőségek szűkülése, az ingatlanok elértéktelenedése miatt jobb lehetőségekkel rendelkező településekre elköltözni nem tudó, többségében nem cigány lakosság a mobilitás egyetlen esélyét jelentő intézmény, az iskola saját érdekei szerint való átalakításával teremti meg gyerekei számára a mobilitáshoz szükségesnek vélt feltételeket, miközben az „esélytelenek” csoportját, amely többségében cigányokból áll, szegregálja. Már nem egyszerűen iskolán belüli szegregációról van szó, hanem iskolakörzeten belüli, iskolák közötti szegregációról. Ezáltal a lakóhelyi, szociális és etnikai jellegű egyenlőtlenségekből adódó hátrány az iskolarendszeren keresztül fokozódik, és ebben a felerősített formában hozza létre a hátrányok generációk közötti továbbörökítésének intézményesített mechanizmusát.

2.1. Változások az egyes településtípusokban 1990 után

2.1.1. Hűvös

A kedvező forgalmi helyzetű Hűvös lakónépessége folyamatosan növekedett, de a magas etnikai arány ellenére a nem cigány lakosok elköltözése nem volt olyan mértékű, hogy az jelentős változásokat okozott volna a település társadalmában. A nyolcvanas évek végéig, majd harminc éven keresztül kb. 200 nem cigány gyerek járt iskolába. Az 1988 és 2002 közötti időszakban azonban a nem cigány gyerekek száma a településen egyharmadával csökkent – 204-ről 136-ra –, miközben a cigány gyerekek száma kétharmadával növekedett: 123-ról 208-ra. Ezzel a cigány gyerekek aránya az iskoláskorú népességen belül az 1988-as 37,6 százalékról 60,5 százalékra emelkedett. Az etnikai arányok ilyen drasztikus mértékű változása – az, hogy tíz év alatt a cigány és nem cigány gyerekek száma és aránya megfordult az iskoláskorú népességen belül – nem magyarázható csak az eltérő termékenységgel, előregedéssel: egyértelműen erőteljes lakosságcsere utal (8. táblázat).

8. táblázat

Az etnikai arányok változása az általános iskolás gyerekek körében Hűvösön, 1988–2001

	Lakónépesség	Összes tanuló száma	Ebből		Cigány gyerekek aránya az iskoláskorú gyerekek között %
			a nem cigány tanulók száma	a cigány tanulók száma	
1987/88	2195	327	204	123	37,6
2001/02	2355	344	136	208	60,5

Forrás: A hűvösi általános iskola naplójának feldolgozása alapján.

Hűvösön ugyanaz a folyamat játszódott le 1988 és 2001 között, mint az aprófalvakban a tsz-ek szervezése után. Ahogy a mezőgazdaságban a hatvanas-hetvenes években feleslegessé vált munkaerő elvándorolt az aprófalvakból, úgy a miskolci nagyüzemek és a helyi melléküzemek felszámolása után feleslegessé vált munkaerő 1990 után elkezdett elköltözni a településről. Az elvándorlás mindkét esetben szelektív jellegű: a képzett, fiatal munkaerő a középiskola vagy egyetem elvégzése után már nem költözik vissza a szüleihez, máshol próbál boldogulni. Ezt néhány kivétellel csak a jobb helyzetben levő nem cigányok tehetik meg. Ezzel párhuzamosan Miskolcra számos nagyon szegény cigány család költözött a településre.

Hűvösön a cigány gyerekek aránya a településen belül mindig is magasabb volt a kistérségi/járási átlagnál, a helyben levő körzeti iskolának köszönhetően azonban cigány és nem cigány gyerekek ugyanabba az iskolába, ugyanazokba az osztályokba jártak. A szabad iskolaválasztás bevezetésével a nem cigány szülők többsége azonnal átíratta gyermekét a szomszédos kistérségi központ, Encs valamelyik alacsony cigány arányú, ezért „elitnek” tartott iskolájába. Ezzel a hűvösi iskolában megváltoztak az etnikai arányok. Jelenleg a településen belül 60,5 százalék, az iskolában 69,9 százalék a cigány gyerekek aránya.

A miskolci iparvidék összeomlása és a helyi melléküzemek bezárása mutatkozik meg a foglalkoztatottsági adatokban is. Míg 1990-ben az aktív korúak 68,5 százaléka dolgozott, addig 2001-ben épp ennek a fele: már csak 34,9 százalék (9. táblázat). A hűvösi aktív korú népességnek csak a harmada foglalkoztatott valahol, de ennek a harmadnak is a fele szellemi és szolgáltatási foglalkozású, amely állásokat nagy valószínűséggel a magasabban képzett nem cigányok töltik be. Ez hatalmas változást mutat a nyolcvanas évek teljes foglalkoztatottságához képest, mert míg évtizedeken keresztül egy jelentős szakmunkásréteg élt a településen – közöttük cigányok is –, 1990 után szinte csak a szolgáltatásban, a település életéhez kapcsolódó adminisztratív-ellátó intézményeknél találhattak munkát. Ezzel nem állítjuk azt, hogy Hűvösön ne dolgoznának ennél sokkal többen: számos családfő dolgozik „vállalkozóknak” különféle szakmunkákat, de ezek általában nem bejelentett és nem feltétlenül hosszú távú munkák.

A település etnikai és foglalkoztatottsági átrendeződése megjelent a cigányok és nem cigányok közötti térbeli elhelyezkedés változásában is.

9. táblázat

A foglalkoztatottság alakulása Hűvösön, 1980–2001

	Foglalkoztatottak arányának alakulása a 15–60 éves népesség körében	Szellemi és szolgáltatási foglalkozásúak arányának változása a foglalkoztatottak körében
1980	70,9	6,1 (N = 52)
1990	68,5	20,2 (N = 178)
2001	34,9	52,1 (N = 259)

Forrás: KSH Népszámlálási kötetek: 1980, 1990, 2001. Saját szerkesztés

Feltehető az a kérdés, hogy akkor, amikor az általános iskolás cigány gyerekek aránya a településen belül már 60 százalék feletti, van-e értelme még egyáltalán a településen belüli szegregációról beszélni, hiszen ilyen magas cigány arány mellett már maga a település válik szegregálttá. Azt gondolom, hogy egyrészt a cigányok közötti differenciálódás, másrészt a nem cigányok erőteljes elkülönülési törekvéseinek eredményeképpen a településen belül továbbra is vannak alacsonyabb és magasabb státusú részek, amit az etnikai arányok is megfelelően mutatnak.

Míg a hetvenes–nyolcvanas évekről azt írhattam, hogy cigányok és nem cigányok azonos utcákban építenek házakat, s ezek az utcák az integrációs periódus térbeli lenyomatai, a kilencvenes évekről viszont épp az ellenkezőjét állíthatjuk. Az 1990 után nyitott utcákban lakik a nem cigány gyerekek 8,1 százaléka, a cigány gyerekeknek pedig a 46,6 százaléka (10. táblázat). Ez nemcsak a településen belüli etnikai arányok hihetetlen mértékű változásának köszönhető, hanem annak a nyolcvanas évek közepétől megfigyelhető jelenségnek is, hogy a cigányok és nem cigányok elkezdtek külön utcákban építkezni. Volt rá eset, hogy egy újonnan parcellázott utcában, az utca elején először nem

cigányok kezdtek építkezni, majd amikor a többi telket cigányok vették meg, a nem cigány család inkább eladta félkész házát, de nem maradt a „cigány” utcában. Ennek eredményeként a kilencvenes években megnyitott új utcákban jelenleg 89,8 százalék a cigány gyerekek aránya, ahol általában csak „szocpolos” házakat építettek, többsége félig befejezett, eleve rossz állapotú.

A Temetősor cigánytelepe is átalakulóban van. Az egy vagy két helyiséges CS-házak többségét lebontották, és helyükre nagyobb, több helyiséges, de minőségében az előzőhöz hasonló házak épültek. Ezzel a cigánytelepek egy új generációja épült ki, a „szocpolos telep”, amely legalább újabb húsz évre garantálja a cigány családok számára a telepi létet. Az állam szociálpolitikai támogatásával sikerült megőrizni az előző rendszer telepfelszámolási akciója során létrejött CS-házasság telepét. Ez nem egyedi jelenség, számos klasszikus „CS-házasság” telep épült így át csak ebben a térségben is.

10. táblázat

Az általános iskolás cigány gyerekek megoszlása Húvös különböző településrészei között, 1957–2002, %, (N)

	Telep	Régi falu	1960-as években épült utca	1970-es években épült utcák	1970-es években épült utca a telep mellett	1980-as évek végétől épülő utca	1990 után nyitott utcák, „szocpolos” házak	Összesen
1987/88	30,1 (37)	9,7	4,9	39,0	16,3	–	–	100,0
2001/02	20,7 (43)	6,3	6,7	15,4	4,3	–	46,6	100,0

Forrás: A húvösi általános iskola naplójának feldolgozása alapján. Saját szerkesztés

A Temetősor telepén 2002-ben 43 iskoláskorú cigány gyerek lakott, valamivel többen, mint 1988-ban. A Temetősor melletti utcában, amely már a hetvenes évek végén egy slumosodó, szegregált része volt Húvösnek, a cigány gyerekek aránya enyhén csökkent, de még mindig elég magas ahhoz, hogy továbbra is szegregáltak tekintsük. A település többi részén is növekedett a cigány gyerekek aránya, bár nem olyan jelentősen, mint a település egészében. Mindez a nem cigányok sikeres elkülönülési törekvéseit mutatja.

Összességében megállapíthatjuk, hogy míg Húvösön a nyolcvanas évek közepéig a településen lakó cigányok sikeresen kapcsolódtak a térségben zajló modernizációs folyamatokhoz, az integrációs politika lenyomatait megtalálhatjuk a különböző etnikai csoportok térbeli elhelyezkedésének változásában, addig a nyolcvanas évek közepétől, de 1990 után igen intenzíven a településen lakók, elsősorban a cigányok kiszorultak a munkaerőpiacról, foglalkoztatottságuk drasztikus mértékben csökkent, ennek a kirekesztettségnek a térbeli megjelenése a „szocpolos” utcák teleszerű kialakulása, a CS-házasság telep „szocpolos” teleppé alakulása.

2002-ben az újonnan épült „szocpolos” utcákban, a Temetősoron és a mellette levő utcában, tehát a településen belül szegregált helyzetben él az iskoláskorú cigány gyerekek 71,6 százaléka! Ez még az 1965-ös helyzetenél is lényeg-

gesen rosszabb, amikor a két telepen a cigány gyerekeknek „csak” 61,6 százaléka lakott. A település etnikailag szegregálttá vált tehát, Húvösön ugyanis az 1990 és 2001 között lezajlott népességcsere következtében a cigány gyerekek aránya a településen belül 60,5 százalék lett, és még a településen belül is növekedett a szegregáltan élő cigány gyerekek aránya (11. táblázat). Ezzel Húvösön olyan gettósodott településsé vált, ahol az évtizedes integrációs politika eredményeit a kilencvenes évek gazdasági válsága, a régió gazdasági átrendeződése semmissé tette. A cigány családok helyzete jelenleg Húvösönön nemcsak egyszerűen rosszabb, mint volt a hatvanas évek közepén, hanem más minőségű is. Hiszen nemcsak a nagyobb részük él szegregáltan a településen belül, hanem gyerekeik is szegregált iskolában tanulnak, és szüleik többségének lehetősége sincs arra, hogy bármilyen kiszámítható, folyamatos jövedelemre tegyen szert, többségük hosszú távon kiszorult a munkaerőpiacról. Ezzel a többszörös kirekesztettséggel a szegénységnek, a kirekesztettségnek egy új formája jelent meg.

11. táblázat

A településen belüli szegregáció formái Húvösön, 1964–2001

	Cigány gyerekek aránya az általános iskolások körében	Szegregáltan élő cigány gyerekek aránya a településen belül	Településen belüli szegregáció formái
1964/65	27,1 (N = 81)	61,6 (N = 50)	Putri-telep CS-házasság telep
1978/79	40,1 (N = 147)	42,2 (N = 62)	putri-telep CS-házasság telep családi házasság telep
1987/88	37,6 (N = 123)	46,4 (N = 57)	CS-házasság telep Családi házasság telep
2001/02	60,5 (N = 208)	71,6 (N = 149)	CS-házasság telep „szocpolos” házakkal családi házasság telep „szocpolos” telepek

Forrás: A húvösi általános iskola naplójának feldolgozása alapján. Saját szerkesztés

2.1.2. Zöldaranyos

Az 1990-es évekig Zöldaranyosra a lassú, szelektív elvándorlás volt a jellemző. Alsófokú központként erőteljes intézményi koncentráció ment végbe a településen: ezen a településen volt a tanácsi központ, jegyzőség, orvos és védőnő, a körzeti iskola és óvoda, kultúrház, könyvtár – ezek az intézmények sikeresen helyben tartották a lakosság egy részét számos értelmiségivel együtt. Ennek ellenére a település lakónépessége egészen 1990-ig folyamatosan csökkent, amikor a folyamat megállt. 1990-ig az etnikai arányok változása a településen belül elsősorban a nem cigány családok elvándorlásától függött. Ezután az etnikai arányok változása, vagyis hogy az általános iskolás cigány gyerekek száma és aránya is nőtt a településen, elsősorban a cigány családok beköltözésének volt köszönhető. Az általános iskolás cigány gyerekek száma 1990 és 2002 között 13-ról 21-re, arányuk

28,9 százalékról 41,2 százalékra növekedett a településen belül, míg a nem cigány gyerekek számának csökkenése lelassult.

Zöldaranyoson szinte mindenki, cigányok és nem cigányok egyaránt, hasonlóan más belső-csereháti településekhez, ahonnan a miskolci iparvidék munkahelyei nehezen voltak megközelíthetők, helyben, a tsz-ben és az ahhoz tartozó melléküzemekben dolgozott. A nyolcvanas évek közepétől már nehezen lehetett fenntartani a veszteséges üzemek működését, a mezőgazdaságban foglalkoztatottaknak nem mindig tudtak ténylegesen munkát adni. A tsz-ek privatizálásánál, a földek magánosításával általában mindenhol, helyzetüket, pozícióikat kihasználva a volt tsz-vezetők, agronómusok, tanácsi vezetők szereztek tulajdont. A helyi gazdasági és politikai-közigazgatási elit közösen birtokolja a településen levő összes tulajdont és helyi forrást. Övék lett a tsz gépparkja, és azáltal, hogy a földosztás után a parasztoktól visszabérelték a földeket, a települések határaiban újabb „nagybirtokok” alakultak ki (Harcsa–Kovács–Szelényi 1994).

A régi-új gazdák és vállalkozók már nem tartották üzletileg racionálisnak, hogy folyamatosan alkalmazzanak embereket, ugyanazokat a területeket sokkal kevesebb emberrel is meg tudják műveltetni, mint a tsz-ek idején, és szükség esetén a településeken éppen elég kiszolgáltató, volt mezőgazdasági munkás él ahhoz, hogy bármikor találhatnak maguknak megfelelő alkalmi munkaerőt. Így a képzetlen, szegény, többségében cigány emberek ugyanazokat a munkákat végzik bejelentett állás, biztosítás nélkül, alkalmi munkásként – akit a „vállalkozó” bármikor elzavarhat, vagy egyszerűen legközelebb nem hív, ha munkáját nem tartja megfelelőnek, vagy esetleg személyes konfliktus támad közöttük –, mint amilyen munkákat végeztek egy évtizeddel ezelőtt állandó munkahelyen, alacsony, de kiszámítható jövedelemmel. Ezzel a települések többségében olyan függőségi rendszer alakult ki, amelynek szereplői egyrészt a helyi elitbe tartozók, akik birtokolják az elosztható és megszereshető javakat, másrészt a szakképzetlen, mobilitásra képtelen nincstelenek, akik mind személyükben, mind egzisztenciájukban függenek a helyi elitől.

Hasonló helyzetre utalnak Zöldaranyoson a foglalkoztatási adatok. Míg 1990-ben az aktív korú népesség 73,8 százaléka, vagyis 298 fő volt foglalkoztatott, addig 2001-ben csak 41,0 százaléka, azaz 170 fő. A szellemi és szolgáltatási foglalkozásuk aránya a foglalkoztatottakon belül, a jelentős intézményi koncentrációnak köszönhetően már 1990-ben is magas, 31,5 százalék volt, de ez az arány 2001-re 43,5 százalékra növekedett úgy, hogy közben a szellemi és szolgáltatási foglalkozásuk száma 94-ről 74-re csökkent a foglalkoztatottakon belül. A foglalkoztatottak majd háromnegyede (72,9 százalék) a szolgáltatásban dolgozik. Azaz a munkahellyel rendelkezők döntő többsége a falu életének irányítását, mindennapi életét szervezi, ők az önkormányzatnál, általános iskolában, óvodában, postán, boltban, kocsmában dolgozó emberek (12. táblázat).

12. táblázat

A foglalkoztatottság alakulása Zöldaranyoson, 1980–2001

	Foglalkoztatottak arányának alakulása a 15–60 éves népesség körében	Szellemi és szolgáltatási foglalkozásúak arányának változása a foglalkoztatottak körében
1980	70,3	13,5 (N = 44)
1990	73,8	31,5 (N = 94)
2001	41,0	43,5 (N = 74)

Forrás: Népszámlálási kötetek: 1980, 1990, 2001.

A településen lakó középréteg, a volt szakmunkások lehetőség szerint elhagyták a falut, vagy gyermekeiknek az iskoláztatáson keresztül próbálják megteremteni az elköltözés lehetőségét. A kilencvenes évek közepétől – a szabad iskolaválasztás lehetősége és az iskolai körzethez/iskolatársuláshoz tartozó gettósodott településről érkező számos hátrányos helyzetű cigány gyerek miatt – a nem cigány szülők nem kevés energiát fektetnek gyermekeik jobb iskoláztatásába, olyan iskolát keresnek számukra, ahol a cigány gyerekek aránya a települési iskoláénál alacsonyabb. Ennek érdekében a zöldaranyosi nem cigány gyerekek többsége Encs központi iskoláiban tanul. Zöldaranyoson az iskoláskorú cigány gyerekek aránya a településen belül 41,2 százalék, de az iskolában 83,3. Mindez nemcsak a nem cigány családok elkülönülési törekvéseit mutatja, hanem azt a mobilitási szándékot is, amelyet csak a gyerekek iskoláztatásával valósíthatnak meg.

Ebben a tíz évben a település térbeli szerkezete is átalakult. Már a nyolcvanas években elkezdődött a régi parasztházak részéről a nem cigány családok elköltözése, mára a falu régi zöldfalui és aranyosi részén szinte csak idősek és cigányok élnek. Az általános iskolás cigány gyerekek 42,9 százaléka lakik a falu aranyosi, 47,6 százaléka a falu zöldfalui részén, 9,5 százaléka (2 fő) a két településrészt összekötő új részen. Az aranyosi részen a cigány gyerekek aránya 69,2 százalék, a zöldfalui részen 90,1 százalék. Ezzel a település mindkét régi része etnikailag szegregálttá vált.

Míg a hetvenes–nyolcvanas években a nem cigány családok nagy része új házat épített a falu két végét összekötő út mellett – többségüket ma is ez az ingatlan, illetve annak alacsony forgalmi értéke tartja a településen –, addig a cigány családok közül szinte senki sem tudott új házat építeni. Ezzel szemben a kilencvenes években a falu aranyosi végén kiépült-átalakult egy utcácska, ahol cigány családok építettek maguknak „szocpolos” házakat. Bár a helyiek állítása szerint Zöldaranyoson sohasem volt cigánytelep, a kilencvenes években ezzel a „szocpolos” utcával létrejött a település történetében az első cigánytelep.

A település társadalmának átalakulására, annak polarizálódására utal az is, hogy az utóbbi néhány évben számos cigány család költözött Zöldaranyosra a közeli, már a nyolcvanas években etnikai gettóvá lett aprófaluból. Régi parasztházakat vettek meg 200–250 ezer forintért, alig többért, mint amennyiért településükön eladták a házukat. A falu főutcáján, ahol eddig cigány családok

sem építkezni, sem házat vásárolni nem tudtak, betelepülő cigány család vett házat. A két falu helyzetének közeledését, pontosabban Zöldaranyos státusnak romlását jól jelzik a jelentősen csökkenő ingatlanárak. Ez a beköltözést mutatja, hogy a falu nyitottá vált a szegény, általában cigány beköltözők előtt, most már a falu bármelyik részén, akár a főút mellett is tudnak kisebb házat venni. Ez azonban nem csak Zöldaranyosra jellemző eset. A térség más, nagyobb, lokális funkciójú, a nyolcvanas években magasabb presztízssű településein is hasonló folyamatok játszódnak le.⁶

Összefoglalva az eddigieket, elmondhatjuk, hogy Zöldaranyoson a tulajdonosi és foglalkoztatási szerkezet átalakulásával a helyi elithez tartozók birtokolják a források és lehetőségek jelentős részét, és tőlük személyi függésben él a falu lakosságának nagy része, elsősorban azok a képzetlen, mobilitásra képtelen szegények, többségében cigányok, akiknek mindennapi megélhetése függ a település vállalkozó-közigazgatási elitjének végzett alkalmi munkáktól, az általuk megítélt segélyektől, juttatásoktól. Ugyanakkor az ingatlanárak rohamos csökkenése miatt a településen már szegény, cigány családok is tudnak vásárolni házat. A falu két régi parasztházás részében már szinte csak öregek és cigány családok élnek, a település ezen részei szegregált lakóhelyekké váltak. A szociálpolitikai intézkedések hatására a falu legszegényebb, cigányok lakta része „szocpolos teleppé” alakult át (13. táblázat). Mindezek a változások a falu ingatlanjainak további elértéktelenedéséhez vezetnek, a volt alsó fokú központban zajló szekcessziós folyamat eredményeképpen a település előbb-utóbb szegregálttá válik.

13. táblázat

Településen belüli szegregáció formái Zöldaranyoson, 1978–2002

	Cigány gyerekek aránya az általános iskolások körében	Településen belüli szegregáció formái
1978/79	19,6 (N = 10)	A falu szegényei között laknak a két régi településrészen
1988/89	28,9 (N = 13)	Már csak ők laknak a falu legszegényebb, etnikailag szegregálódó részein
2001/02	1,2 (N = 21)	A település szegregált részeiben és az itt kiépülő „szocpolos” teletszerű utcákban élnek.

Forrás: általános iskolai naplók alapján.

⁶ Burka Viktória terepmunkája során hasonló jelenséget tapasztalt egy, a térségben elhelyezkedő hasonló helyzetű településen. Itt 1990-ig csak az a néhány cigány család élt, akik az oda bekörzetestített szerepkör nélküli településekről költöztek ide a nyolcvanas években. A rendszerváltás utáni években az ingatlanárak oly mértékben változtak a településen, hogy néhány éve 7-8 cigány költözött át a faluba egy közeli település cigánytelepéről. Ezzel megváltozott a település demográfiai, etnikai összetétele. A beköltözés következtében a település óvodájában és iskolájában nemcsak az etnikai és szociális összetétel változott meg, hanem a gyerekszám növekedése a feladat ellátását is nehezíti.

2.2. Az encsi kistérség térségi társadalmi szerkezete, a gettószódó térség mint új szegregációs minta

Az esettanulmányokban bemutatam azt, hogy a nyolcvanas évek közepéig eltérő utat bejáró települések társadalomszerkezete az ekkor kezdődő válság hatására azonos irányba kezd változni: minden településtípusban csökkent a foglalkoztatottság, a lakónépesség növekedése nemcsak hogy megállt, de több helyen elkezdett növekedni is, az etnikai koncentráció felerősödött.

A továbbiakban az encsi kistérség teljes körű adatainak felhasználásával azt fogom bemutatni, hogy ezek a változások nemcsak egyes települések esetében, de településcsoportok, sőt egész térségek esetében is kimutathatók.

Ahhoz, hogy az 1990 után történt változásokat pontosabban le tudjam írni, a kistérség teljes körű adataira van szükség. Ezért 2002 tavaszán a kistérség településeihez tartozó minden általános iskolában végeztünk – az esettanulmányokban alkalmazott módszerrel megegyező – kérdőívvel adatfelvételt.

Az általános iskolákban a kutatás során minden ott tanuló gyerekek rögzítettük a lakóhelyét, iskoláját és osztályát, majd megkérdeztük az őt tanító pedagógust, hogy a gyereket cigánynak vagy nem cigánynak tartja-e. Hasonlóan az iskolai statisztikákhoz és az 1999-ben zajlott, Havas Gábor, Liskó Ilona és Kemény István vezette iskolakutatáshoz, azokat tekintettem cigánynak, akiket a külső társadalmi környezet, jelen esetben a tanárok cigánynak mondtak.⁷ Minden gyerekről megkérdeztük azt is, hogy a tanár szegénynek tartja-e, vagy sem, illetve hogy a háztartásban, ahonnan a gyerek érkezik, milyen a gondviselő foglalkoztatottsága. Ebben az esetben a kategorizációs szempont az volt, hogy egy vagy két állandó munkahelyen szerzett jövedelemből él-e a család, vagy csak segélyekből, járadékokból, alkalmi munkákból.

Az adatok az általános iskolákba járó gyerekekre vonatkoznak, az azonos címen élő különböző családok, háztartások, a különböző háztartásszerkezetek lehetősége miatt ez a kutatás nem alkalmas arra, hogy a teljes népességre vonatkozóan tegyek megállapításokat. De az iskolába járó gyerekekre teljes körű az adatfelvétel, és a módszer azonossága lehetővé teszi az időbeli összehasonlítást az 1992-ig vezetett iskolastatisztikákkal, illetve az esettanulmányokban közölt adatokkal. Ezek az adatok alkalmasak arra, hogy az általános iskolás korú gyerekek szociális és etnikai megoszlását az osztályok, az iskolák, az iskolakörzetek, illetve a települések és egyes településrészek viszonylatában is tudjam értelmezni és összehasonlítani.

Az egész kistérségre kiterjedő, teljes körű adatfelvétel lehetővé teszi, hogy a szociális és etnikai szegregációt ne csak egy adott településen, hanem egy na-

⁷ A külső társadalmi környezet, jelen esetben a tanárok etnikai kategorizációja az esetek nagy részében következetes volt. A más-más osztályokba járó, de azonos lakcímről érkező gyerekeket a más-más osztályfőnökök stabilan ugyanabba az etnikai kategóriába soroltak. „Tévedés”, azaz az etnikai klasszifikáció határozottságának gyengülése csak azokról a lakcímekekről érkező gyerekek esetében volt, amikor a cím egy nagyobb település többségében nem cigányok lakta, magasabb státusú részén volt.

gyobb területi egység, több település területileg összefüggő rendszerében vizsgáljam. Ezzel lehetőség nyílik a települések közötti, a településen belüli lakóhelyi szegregáció, valamint az iskolák közötti és az egyes iskolákon belüli szegregáció elemzésére, ezek egymással összefüggő rendszerének leírására.

2.2.1. Demográfiai és etnikai arányok változása a kistérségben 1990 után

A folyamatosan csökkenő lakónépességű kistérségben, ahol évtizedeken keresztül negatív volt a vándorlási egyenleg, és a szelektív elvándorlás következményeként egy idő után a természetes szaporodás is negatív lett, 1990 és 2001 között fontos demográfiai fordulat következett be. 1990 után a kistérség lakónépessége úgy növekedett, hogy mind a természetes szaporodás, mind a vándorlási egyenleg pozitív lett. A vándorlási egyenleg pozitív voltát az indokolja, hogy többen költöztek be a térségbe, mint ahányan elköltöztek. Az esettanulmányok településtípusokkénti elemzéséből kiderült, hogy a települések egy részében folytatódott vagy éppen ebben az időszakban indult el a szelektív elvándorlás, és ezzel párhuzamosan megindult egy ezzel ellentétes folyamat, a beköltözés is. Ezért pontosabb, ha lakosságcseréről beszélünk, ahol a magasabb státusúak még mindig elköltöznek a térségből, viszont az esélytelenek, a korábban városba költözők, majd ott munkájukat elvesztett emberek visszakényszerültek korábbi lakóhelyükre: a kistelepülésekre (14. táblázat).

14. táblázat

Lakónépesség változása az encsi kistérségben, 1970–2001

	Lakónépesség	Természetes fogyás, illetve szaporodás	Vándorlási különbözet
1970	41 281	–	–
1980	38 036	1900	–5145
1990	34 743	–183	–3110
2001	35 163	211	209

Forrás: Népszámlálási kötetek: 1970, 1980, 1990, 2001.

A rendszerváltás előtti évtizedekben csak a kistérségi központ és a kedvező forgalmi helyzetű települések lakónépessége növekedett, és ez a növekedés napjainkban is folytatódik. Fontos fejlemény, hogy a szerepkör nélküli települések egy része – amelyek 1960–1990 között elvesztették lakónépességük felét vagy esetenként több mint a felét – 1990 után elkezdett növekedni. Ezek a településeken – amelyeknek a tervezők szerint rég el kellett volna néptelenedniük – 1990 után olyan folyamat indult el, amire senki sem számított: emelkedett a lakónépesség száma a születések számának növekedése következtében, de a vándorlási egyenleg is pozitív lett. Ez teljesen ellentétes az országos trenddel. A szerepkör nélküli települések egy másik részében csak azért észlelhető még a lakónépesség számszerű növekedése, mert a születések számának növekedését és a bevándorlást a településeken maradt előregedő népesség még ellensúlyozni tudja. A volt szerepkör nélküli települések egy része

továbbra is előregedik. A három településcsoport esetében regisztrálható tendencia között csak időbeli eltolódás van.

Összességében megállapítható, hogy a térségben bekövetkező demográfiai fordulat – a lakónépesség úgy kezdett el növekedni, hogy mind a születések száma növekedett, mind a vándorlási különbözet pozitív volt – teljesen ellentétes az országos trenddel. A lakónépesség növekedése már nemcsak a nagyobb településeket érinti, hanem a volt szerepkör nélküli, „elnéptelenedő” aprófalvakat is.

Az etnikai arányoknak a kistérségen belül ezalatt bekövetkezett változásáról az iskolai statisztikák nyújtanak információt. 1992-ig a hivatalos iskolai statisztikákban fel kellett tüntetni a cigány gyerekek számát. Kertesi Gábor az általános iskola statisztikai adatait a közvetlen összehasonlíthatóság kedvéért azonos területi egységre, az 1970. évi járási/városi beosztásra vetíti. Mivel ezek az általános iskolai adatok teljes körűek, kisebb területi egységekre is viszonylag megbízható képet adnak a cigány népesség területi megoszlásáról. Az általa közölt járási adatok (Kertesi G. – Kézdi G. 1998) és az általunk 2002 tavaszán készített, kistérségre vonatkozó átfogó iskolai felmérés nem azonos területre vonatkozik. Csak azt tudjuk, hogy a járás valamivel több települést foglalt magába, mint a kistérség, de véleményem szerint – elsősorban a terület homogenitása miatt – ez számottevően nem befolyásolja az etnikai arányokat, ezért az 1992-es és a 2002-es adatok közvetlenül nem, de arányaiban összehasonlíthatók.

15. táblázat

Az iskolába járó cigány gyerekek arányának változása az encsi járásban és kistérségben

	Iskoláskorú gyerekek száma	Nem cigány iskolások száma	Cigány iskolások száma	Cigány gyerekek aránya az iskolában %
1970	8558	6611	1947	22,7
1980	7638	5959	1679	21,9
1989	6257	4717	1540	24,6
1992	5949	4291	1658	27,8
2002	(4497)	(2535)	(1962)	43,6

Forrás: Kertesi – Kézdi G. 1998, 316.

Az iskolai statisztikák szerint 1970-ben az általános iskolás korú gyerekek 22,7 százaléka volt cigány. Az 1970 és 1980 közötti évtizedben a cigány gyerekek száma 268 fővel, ezzel párhuzamosan arányuk is 0,8 százalékkal csökkent az iskolában. Ebben az időszakban a kistérségre a magas természetes szaporulat mellett a nagyarányú elvándorlás volt jellemző. Ez arra utal, hogy a cigány gyerekek családjait az elvándorlás hasonlóképpen érintette, mint a nem cigányokét.

A cigány gyerekek aránya 1989-ben a járás iskoláiban 24,6 százalék volt, ez 2,7 százalékkal magasabb az 1980-as aránynál. Miközben 1980 és 1989 között a cigány gyerekek aránya nőtt, számuk tovább csökkent, ezzel párhuzamosan a

nem cigány gyerekek aránya és száma is csökkent. Ebből arra lehet következtetni, hogy ebben az időszakban inkább már csak a nem cigány családok tudtak elköltözni a térségből, a cigány családok kevésbé. Miközben a cigány és nem cigány általános iskolás gyerekek száma folyamatosan csökkent 1989-ig, 1989 és 1992 között a cigány gyerekek aránya 3,2 százalékkal nőtt, de itt már számuk is növekedett. Ebben az időszakban kezd megfordulni a több évtizedre visszatekintő demográfiai trend, és emelkedni kezd a kistérség lakosságának száma.

A cigány gyerekek aránya az iskolában 1992 és 2001 között jelentősen, 15,8 százalékkal növekedett. Ez a hatalmas arányváltozás nem magyarázható csak az eltérő születésszámmal, valószínű, hogy a térségben rekedt cigány családok nemhogy elköltözni nem tudtak már ebben az időszakban, de a nyolcvanas évek végétől számos szegény, többségében cigány család költözött a térségbe, miközben 1990 után felgyorsult a nem cigány családok folyamatos elvándorlása a térségből.

A térségben 1992 és 2001 között nagymérvű népességcsere zajlott, ami jelentősen megváltoztatta a térségen belüli etnikai arányokat. A cigány népesség által mindig is erősen felülreprezentált területen a kilencvenes években az etnikai koncentráció felgyorsult, jelenleg majd minden második gyermeket cigánynak tartanak az iskolában.

Eközben a több évtizede tartó lakónépesség-csökkenés megállt, sőt az elletétébe fordult – úgy, hogy mind a születések száma elkezdett emelkedni, mind a vándorlási egyenleg pozitív lett a térségben. Ezzel igen tartós demográfiai trend változott meg.

2.2.2. Szegénység és etnicitás

Az encsi kistérség településeinek iskoláiban 2002-ben végzett teljes körű felmérésből 4497 gyerekről vannak adataink. Mivel a naplókban már nem jegyeznek fel semmi adatot az iskolás gyerekek szüleinek foglalkoztatottsági helyzetéről, ezért csak a gyerekeket tanító tanárok információira hagyatkoztunk.

A kistérség iskoláiban tanító tanárok a településeken lakó iskolások 43,6 százalékát mondták cigánynak, 38,4 százalékát szegénynek. A cigány tanulók közül 61,4 százalékot, a nem cigány tanulók közül 20,4 százalékot tartottak szegénynek, tehát a cigánynak vélt tanulóknak háromszor akkora az esélyük arra, hogy szegénynek tartsák őket, mint nem cigány társaikat (16. táblázat).

16. táblázat

A szegénynek tartott gyerekek aránya etnikai csoportonként

	Szegény gyerekek aránya %	Nem szegény gyerekek aránya %	Összesen (N)
Cigány	61,4	38,6	100 (1955)
Nem cigány	20,4	79,6	100 (2501)
Összesen (N)	38,4 (1709)	61,6 (2745)	100 (4456)

Forrás: a 2002 tavaszán készült adafflelvetel eredményei.

A gyerekek 32,5 százaléka érkezik olyan családból, ahol a gondviselőknek nincs állandó jövedelme, nem aktív munkaerőpiaci szereplők, csak segélyekből, járadékokból, alkalmi munkákból élnek. Ha etnikai csoportonként nézzük ugyanezt az adatot, elmondható, hogy a cigány gyerekek 66,2 százaléka, míg a nem cigány gyerekeknek csak a 9,2 százaléka él olyan családban, ahol nincs állandó munkából szerzett jövedelem. Két állandó jövedelemmel rendelkező családok esetében az etnikai arány fordított: cigány gyerekek közül csak 6,5 százalék, míg a nem cigány gyerekek közül 57,9 százalék él ilyen családban (17. táblázat). A cigány és nem cigány gyerekek gondviselőinek foglalkoztatottságbeli különbözősége, aránytalansága több mint nyilvánvaló.

17. táblázat

A gyerekek gondviselőinek foglalkoztatottsága etnikai csoportonként (%)

	Nincs állandó jövedelem	Egy állandó jövedelem van	Két állandó jövedelem van	Összesen %, db
Cigány	66,2	27,3	6,5	100 (1685)
Nem cigány	9,2	32,9	57,9	100 (2454)
Összesen, %	32,5	30,6	36,9	100 (4139)

Forrás: a 2002 tavaszán készült adaffelvétel eredményei.

2.2.3. Települések közötti megoszlás

Az encsi kistérségben az egyetlen város Encs, az 54 faluból 36 aprófal, ezen belül 16 olyan, ahol a lakosság nem éri el a 200 főt. Ezen kívül kilenc olyan település van, ahol a lakosság lélekszáma 500 és 999 fő között van. A kistérségi központon kívül hét nagyobb, 1000 fő feletti település és két 2000 fő feletti település található a kistérségben. Ezek a nagyobb települések általában a vasúti és a fő közlekedési út mellett, a kistérség mesterséges „folyóvölgyében”, a kistérségi központ közelében helyezkednek el.

Ha az általános iskolás gyerekek arányát nézzük településnagyság szerint, az látható, hogy a 200 fő alatti településeken nagyon kevés a gyerek, az általános iskolás gyerekeknek csak 3,5 százaléka él ezeken a településeken, ami arra utal, hogy ezek többsége előregedő aprófal. Abban a húsz aprófaluban, ahol a lakosság lélekszáma 200 és 500 fő közötti, az iskoláskorú gyerekek aránya 19,4 százalék, viszont épp ezekben az aprófalvakban a legmagasabb az iskoláskorú cigány gyerekek aránya is: 59,2 százalék. Ezekben az aprófalvakban a cigány gyerekeknek több mint egynegyede – 26,3 százaléka –, míg a nem cigány gyerekeknek csak 14,0 százaléka él itt.

Az iskoláskorú szegény gyerekek és az állandó jövedelemmel nem rendelkező családokban élő gyerekek aránya is a 200 és 500 fő közötti településeken a legmagasabb, ami ebben az esetben azt jelenti, hogy ezeken a településeken minden második gyerek olyan családból érkezik, amelyet a tanár szegénynek tart, illetve minden második gyerek olyan családból érkezik, ahol a családban nincs állandó munkából szerzett jövedelem. Ez nemcsak a magas etnikai arányból, illetve szociális és etnikai arányok összekapcsolódásából ered, hanem a súlyos területi hátrányok tetőzéséből következik.

18. táblázat

Iskoláskorú gyerekek egyes csoportjainak aránya településnagyság szerint (%)

Településnagysága	Települések száma	Általános iskolás gyerekek aránya a teljes népességen belül % (N)	Cigány gyerekek aránya	Szegény gyerekek aránya	Állandó jövedelemmel nem rendelkező családban élő gyerekek aránya
			Az összes általános iskolás gyerek között, %		
0–199	16	9,5	47,1	51,6	44,4
200–499	20	13,6	59,2	52,4	50,3
500–999	9	11,8	48,2	42,4	35,5
1000–1999	7	13,1	40,7	36,1	28,0
2000–4999	2	13,0	41,6	25,1	28,7
Encs	1	12,7	28,9	31,2	20,7
Összesen	55	12,7 (4503)	43,6 (1962)	38,4 (1709)	32,5 (1339)

Forrás: a 2002 tavaszán készült adatfelvétel eredményei.

Minden településnagyságban igen magas a cigány gyerekek aránya, a magas etnikai arányszám ugyanis nem korlátozódik csak az aprófalvakra. Az 500 fő feletti településeken az általános iskolás gyerekek 16,8 százaléka él, a cigány gyerekeknek 18,6 százaléka, míg a nem cigány gyerekeknek 15,4 százaléka. Az általános iskolás cigány gyerekek aránya ezeken a településeken a kistérségi átlagnál magasabb: 48,2 százalék. Ezeken a településeken a szegény gyerekek és az olyan gyerekek aránya, akiknek a családjában nincs állandó jövedelem, szintén valamivel magasabb a kistérségi átlagnál. Az általános iskolás gyerekeknek 41 százaléka lakik azon a kilenc településen, ahol a lakosság lélekszáma 1000 fő feletti, a cigány gyerekeknek 38,6 százaléka, míg a nem cigány gyerekeknek 42,9 százaléka él itt. Ezeken a kistérségen belül nagyobbban számító településeken a kistérségi átlagnál valamivel alacsonyabb a cigány és szegény gyerekek aránya.

Encs, az egyedüli város és kistérségi központ kivételezett helyzetét jól tükrözik az adatok. Ebben a városban lakik az iskoláskorú gyerekek 19,3 százaléka – minden ötödik iskoláskorú gyerek. A cigány gyerekek aránya a városon belül 28,9 százalék, ami jelentősen alacsonyabb a 43,6 százalékos kistérségi átlagnál. A kistérségi központban lakik a nem cigány gyerekek közül minden ötödik, azaz a nem cigány gyerekek 24,4 százaléka, míg az általános iskolás cigány gyerekeknek csak 12,8 százaléka.

A városban az általános iskolás cigány gyerekek településen belüli térbeli elhelyezkedése nagyon hasonló ahhoz, amit Húvösön találtunk: a 252 általános iskolás cigány gyerekből 166, a gyerekek 65,8 százaléka lakik szegregált körülmények között. A városon kívül elhelyezkedő CS-házaspalotán 51-en laknak, amely napjainkban alakul át szocpolos teleppé; 54-en laknak Encs régi, falusias részében, ahol a cigány gyerekek aránya 72,9 százalék az iskoláskorú népességen belül. A közigazgatásilag Encshez csatolt falu telepén 46 és a mellette levő utcában lakik további 15 iskoláskorú cigány gyerek. Az iskoláskorú cigány gyerekek harmada lakik a nem cigányokkal közös utcákban. Ezek

az adatok arra utalnak, hogy a kistérségen belül alacsonynak számító cigány arány ellenére az iskoláskorú cigány gyerekek ugyanolyan szegregált körülmények között élnek a településen belül, mint egy magas cigány arányú településen.

A kistérségben lakó általános iskoláskorú gyerekek 26,3 százaléka, 1183 fő tanul a kistérségi központ, Encs iskoláiban, miközben a településen csak 871 általános iskoláskorú gyerek él. Ezekben az iskolákban – a cigányok által sűrűn lakott városrész kétosztályos tagiskolájának kivételével – a cigány gyerekek aránya a kistérségi átlagnak majdnem csak fele (24,3 százalék), ami jól jellemzi mind a település, mind az iskolák kivételezett helyzetét. Az Encsen élő és az itt tanuló gyerekek létszáma közötti jelentős különbség alapvetően két forrásra vezethető vissza: az iskolatársulásból bejáró tanulóokra és a szülői akaratra a városi iskolába hozott gyerekekre.

A két encsi iskola vitathatatlan szakmai presztízse mellett a cigány gyerekek iskolán belüli, a kistérség többi iskolájához képest alacsony arányával olyan központi szerepet alakítottak ki, ami a nem cigány, nem szegény szülők gyermekeit arra készíti, hogy lehetőség szerint ide írassák gyermekeiket. A kistérségben a tanulók 7 százaléka, azaz 323 fő tanul az iskolakörzeten kívül. Az iskolakörzeten kívül tanuló gyerekek 61,6 százaléka Encs két iskolájában tanul. Az egyik encsi iskolában a tanulók 21 százaléka, a másikban a tanulók 11,1 százaléka iskolakörzeten kívüli. A szülői akaratra az encsi iskolákba íratott gyerekek száma összesen 199 fő, ebből a tanárok csak öt tanulót tartottak cigánynak. Mindez jól tükrözi nemcsak Encs központi, kiemelt szerepét, hanem a térségben lakó nem cigány szülők motivációit is.

Mindent összevetve elmondható, hogy a kistérség 55 településéből a 36 aprófaluban koncentráltan jelentkezik két fontos kérdés: egyfelől az előregedő, elnéptelenedő aprófalvak, másfelől az etnikailag és szociálisan homogenizálódó, rohamosan „elcigányosodó” települések problémája. Ugyanakkor az etnikai homogenizáció már nem korlátozódik csak a kisebb településekre, az aprófalvakra. A települések közötti megoszlásból az is nyilvánvaló, hogy a kistérségi központ, Encs kivételes helyzetben van a települések között, itt a nem cigány, nem szegény gyerekek aránya a térségi átlagnál jóval magasabb, iskoláiban a nem cigány, nem szegény bejáró tanulók magas száma miatt fokozottan jelentkezik.

2.2.4. Térbeli elhelyezkedés

A községeket a cigány gyerekek aránya szerint csoportosítottam azért, hogy pontosabb képet kapjunk arról, mely településekre jellemző az etnikai koncentráció. Az encsi kistérség 15 településén egyáltalán nem vagy csak egy cigány család lakik. Ezen a 15 településen az iskolás korú népesség csak igen kis része, 6,9 százaléka lakik. Ezek a települések egy kivételével mind 500 fő alatti aprófalvak. A 14-ből 9 településen 200 fő alatti a lakosok száma, ezekben a falvakban az iskoláskorú gyerekek száma sokszor csak 2-3 fő, de a 10 főt soha nem éri el. Erről a kilenc településről elmondható, hogyha nem történik semmi változás, teljesen el fognak néptelenedni (19. táblázat).

19. táblázat

A községek csoportosítása a településen lakó általános iskoláskorú cigány gyerekek aránya szerint

Iskoláskorú cigány gyerekek aránya a településen	Iskoláskorú gyerekek aránya az adott településtípusban	Települések száma	Településekből 500 fő alatti lakosa van
Nem laknak cigányok	6,9%	14	13
„Kevés” cigány lakik (30% alatt)	24,9%	7	2
„Közepes” (30–60% között)	29,0%	16	9
„Sok” cigány lakik (60% felett)	39,2%	17	12
<i>Összesen</i>	<i>100% (N = 3632)</i>	<i>54</i>	<i>36</i>

Forrás: a 2002 tavaszán készült adathévtétel eredményei.

Az a hét település, ahol a cigány gyerekek aránya 30 százalék alatti, kettő kivétellel mind olyan nagyobb település, amely földrajzi elhelyezkedése miatt kivételes helyzetben van: határátkelőhely, a kistérségi központ közvetlen közelében vagy a vasúti fővonal mellett helyezkedik el. Ezeknek a településeknek a többségében a kedvező forgami helyzetnek köszönhetően az elmúlt évtizedekben sem csökkent a lakónépesség, sőt növekedett. Ezeken a településeken a különböző társadalmi csoportok, a cigányok és nem cigányok térbeli elhelyezkedése megfelel annak, ami országos szinten is tapasztalható, cigánytelepen és CS-házaspár telepen élnek a legszegényebb cigány családok, a falun belül elszórtan pedig a tehetősebbek.

A falu társadalmi összetétele változóban van annak a 15 településnek a többségében, ahol az iskoláskorú cigány gyerekek aránya 30–60 százalék között mozog. Itt él az iskoláskorú gyerekek 29 százaléka. Ezen települések többsége alsófokú központ volt, a településen több, lokális funkciókat ellátó intézmény működött, ennek köszönhetően az 1990-es évek elejéig a lakónépesség valamelyest csökkent, de a falu társadalma még szabályozni és korlátozni tudta a beköltözéseket. A falvak társadalmának átalakulására utal az, hogy ezek a települések az ingatlanárak drasztikus csökkenésével „megnyíltak” a legszegényebb rétegek beköltözése előtt, akik általában a legrosszabb állapotban levő házakat tudják megvásárolni. Így megindul a falu gettósodása, ami a telekárak további eséséhez vezet. Jelenleg ezeken a településeken napjainkban hasonló folyamatok zajlanak le, mint amiről a nyolcvanas években azok a kutatók számoltak be, akik leírták az első etnikai gettók kialakulását az aprófalvakban.

A települések társadalmának változását tükrözi a szülők iskolaválasztása is. Az e településekhez tartozó iskolakörzetekből a nem cigány, nem szegény szülők elviszik gyerekeiket többnyire a kistérség központjának iskoláiba. Így a cigány gyerekek aránya az iskolában számottevően növekedik, a település iskolájából pedig „cigányiskola” lesz. Jellemző, hogy iskolakörzetek összevonásával, új iskolák alapításával teremtik meg a nem cigány gyerekek számára a megfelelőnek ítélt iskoláztatás lehetőségét. A megfelelőnek ítélt iskola nem feltétlenül

kínál jobb tárgyi és személyi feltételeket; ebben az esetben egyszerűen a cigány tanulók „elviselhetően” alacsony arányáról van szó. A kistérség települései 17 iskolakörzetbe tartoznak, amelyből az egyik Encs. Ha a 16 iskolakörzetet felosztom az ott tanuló cigány gyerekek aránya szerint, első pillantásra nyilvánvaló, hogy lényegesen polarizáltabb képet kapunk, mint a települések vizsgálatánál (20. táblázat).

Kiugróan magas – 48,1 százalék – azon gyerekek aránya, akik abban a hat iskolakörzetben tanulnak, ahol a cigány gyerekek aránya 60 százalék feletti. E hat iskolakörzethez tartozik a kistérség településeinek majdnem a fele. Ugyanakkor e 25 településből csak 15 olyan van, ahol a cigány gyerekek településen belüli aránya is 60 százalék feletti. Ha megnézzük azt a tíz települést, ahol az iskolában a cigány gyerekek aránya 60 százalék felett van, de a településen élő cigány gyerekek aránya 60 százalék alatti, alapvetően két típust különböztethetünk meg. Az egyik az a néhány aprófalú, ahol már csak 2-3 iskoláskorú gyerek él, és földrajzi helyzeténél fogva kénytelen az adott iskolakörzethez tartozni. A másik típus a fentebbi, a változóban levő települések típusa. Ezek a települések az ingatlanárak drasztikus csökkenésével egyrészt megnyíltak a legszegényebb rétegek beköltözése előtt, másrészt a településen élő mobilabb családok épp az alacsony ingatlanárak miatt nem tudnak magasabb státusú településre költözni. Ezen magasabb státusú, de a településről elköltözni nem tudó családok az iskola intézményeinek, struktúrájának átalakításával teremtik meg gyerekeiknek a megfelelő iskoláztatás feltételeit, miközben az esélytelenek csoportját szegregálják.

20. táblázat

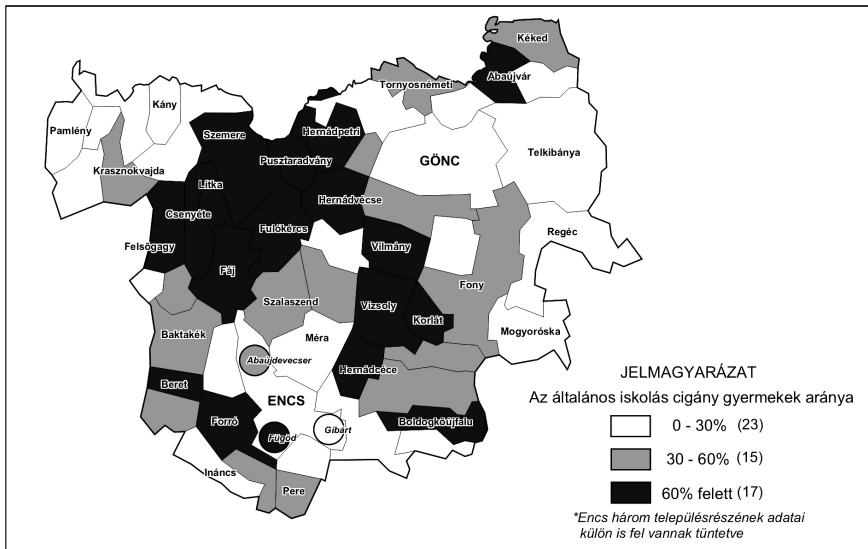
Az iskolakörzetek csoportosítása az iskolákban tanuló általános iskoláskorú cigány gyerekek aránya szerint, 2002

Iskoláskorú cigány gyerekek aránya az iskolakörzetekben	Iskoláskorú gyerekek aránya az adott településtípusban	Iskolakörzetek száma	Iskolakörzetekhez tartozó települések száma	Települések, ahol a cigány gyerekek aránya 60% felett van
Nincs cigány tanuló az iskolában	2,0% (65)	1	1	0
30% alatt	27,9% (926)	4	15	1
30–60% között	22,0 (731)	5	11	1
60% felett	48,1 (1598)	6	25	15
<i>Összesen</i>	<i>100</i> <i>(3320)</i>	<i>16</i>	<i>52</i>	<i>17</i>

Forrás: a 2002 tavaszán készült adathérvétel eredményei.

Összességében erről a 15 településről – ahol jelenleg az általános iskolás korú gyerekek között a cigánynak tartott gyerekek aránya 30–60 százalék közötti – elmondható, hogyha semmilyen társadalompolitikai, településpolitikai beavatkozás nem történik, visszafordíthatatlanná válik a fentebb leírt homogenizációs folyamat (3. ábra).

A negyedik csoportba azokat a településeket soroltam, ahol a cigánynak tartott általános iskolás gyerekek aránya 60 százalék feletti. Ezek azok a települések, ahol az etnikai homogenizáció annyira előrehaladott, hogy a településen belül vannak alacsonyabb és magasabb státusú részek, amelyek őrzik az egykori szegregált településrészek, a „cigánytelepek” nyomát. A cigányok településen belüli arányának növekedésével újabb szegregált részek alakultak ki, de napjainkra már gyakorlatilag az egész falu cigányteleppé vált. Ezeknek a településeknek a lakói mind térben, mind társadalmilag távol kerültek más társadalmi rétegektől, külső csoportokhoz tartozókkal való érintkezésük minimális és erősen hierarchizált, nincsenek minták, referenciaként működő csoportok.

3. ábra

A cigány gyermekek aránya az általánosiskolás-korú népességben belül (%)

Forrás: a 2002 tavaszán készült adatfelvétel eredményei. Szerkesztette az MTA RKK ATI Debreceni Osztály.

A nyolcvanas évek végén az encsi kistérségben még csak egy-két gettósodott aprófaluról lehetett beszélni, ma 17 településről, ahol a községekben élő általános iskolás korú gyerekek 39,2 százaléka a többségi társadalomtól teljesen szegregált, gettósodott körülmények között él. E gettósodó települések között nemcsak aprófalvakat találunk, hanem nagyobb, 2000 fő feletti településeket is. Nemcsak olyan településeket, ahonnan elvontak minden intézményt, hanem olyanokat is, amelyek alsófokú központként számos lokális intézményt tartottak fenn. Nemcsak zsákfalvakat, hanem a főút mentén elhelyezkedő, vasútállomással rendelkező településeket is. E jelenség mind nagyságát, mind formáját tekintve teljesen új, nem értelmezhető a korábbi falu-cigánytelep, gettósodott aprófaluk kategóriáiban.

Ha ezen az etnikailag homogénnek tekintett 17 településen – azaz ahol az általános iskolás korú cigány gyerekek aránya 60 százalék feletti – megnézzük a foglalkoztatottsági adatokat – hogy milyen arányban élnek a településen olyan gyerekek, akiknek a családjában nincs állandó jövedelem –, a kisebb településeken egészen tragikusak az arányok. Azon a 12 településen, ahol 500 fő alatti a lakosok száma, és a cigány gyerekek aránya 60 százalék feletti, a gyerekek kétharmada olyan családból érkezik, ahol nincs állandó jövedelem: csak segélyekből és alkalmi munkákból élnek. Ilyen magas aránynál feltételezhető, hogy az állandó jövedeleműek a falu működését szolgáló intézmények személyzetét jelentik: az iskolában, óvodában, önkormányzati hivatalban, postán, boltban, kocsmában dolgozókat. Gyakorlatilag ők az a személyzet, akik „üzemeltetik” az adott szociális-etnikai gettót, ők rendelkeznek minden forrás felett, jutalmazták a hűséget és megbízhatóságot, vagy büntetnek azok megvonásával. Ez a megvonás – ami többnyire a segélyekre, kölcsönökre, közhasznú munkaalkalmakra vonatkozik – az adott család teljes ellehetetlenülését jelentheti. A források feletti rendelkezés és azok elosztása rendies viszonyok közé rendeli az egyének közötti kapcsolatokat.

Mindent egybevetve: az encsi kistérség 54 településének megoszlásáról elmondható: 21 településen figyelhető meg, hogy a cigányok aránya és térbeli elhelyezkedése az országos helyzethez hasonló. Ezek közül kilenc faluban, amelynek túlnyomó többségében a nem cigány népesség előregedett, rohamosan fogy a lakosság száma, és ha nem történik semmilyen változás, el fog néptelenedni. 16 településen megindultak az etnikai homogenizáció felé mutató társadalmi folyamatok, s végül 17 etnikailag szegregált település található. A szociális kirekesztettséggel társuló etnikai szegregáció, a gettósodás továbbra is az aprófalvakban koncentrálódik, ahol ezt a jelenséget a nyolcvanas évek elején-közepén először észlelték, de nagyon fontos, hogy már nem csak az aprófalvakra korlátozódik. A gettósodás, az etnikai homogenizáció a kistérség településeinek zömét érintő tendencia azért fontos, hogy azt már ne csak településszintű problémaként, hanem a nagyobb területi egység összefüggésében tudjuk értelmezni.

2.3. Kívül-belül, a gettósodó térség határai

A szegregáció területi jellegét és kiterjedtségét az encsi kistérség teljes körű adatain keresztül mutattam be. Ez a statisztikai egység egyben kisebb és nagyobb is, mint a gettósodó térség. Az encsi kistérségen belül ugyanis jól körülhatárolható egy olyan rész, amely nem tartozik a gettósodó térséghez, de az encsi kistérségen kívül is található olyan területek, amelyek egyértelműen a gettósodó térséghez kapcsolódnak. A továbbiakban a Borsod-Abaúj-Zemplén megye abaúji részén levő gettósodó területet próbálom körülhatárolni. Majd bemutatom, hogy az ország hasonló jellegű területén, a baranyai sellyei kistérségben, amely az encsihez hasonlóan határ menti, aprófalvas terület, ahol a nyolcvanas évek végére az aprófalvakban megjelent a gettósodás, jelenleg milyen területi folyamatok zajlanak.

2.3.1. Kívül

Az encsi kistérség északkeleti részén található településcsoport egyértelműen eltér a térség más területeitől. Míg az északkeleti részen található 11 település Zemplénnek nevezett térséghez tartozik, addig az encsi kistérség többi települése a régi Abaúj vármegye határon inneni területére esik. A zempléni részhez sorolt 11 település egyike a 2000 fő feletti Gönc. A mellette levő település és a Zemplén völgyeiben található Telkibánya mint a Zemplén egyik erdészeti központja és kedvelt turisztikai célpontja a nagyobb, 500 és 999 fő közötti települések közé sorolható. A 11 településből 8 aprófalú, melynek lakónépessége nem éri el az 500 főt, közülük négy 200 fő alatti. Ha megnézzük Abaúj és a Zemplén településeinek adatait, a különbség szembeötlő.

A kistérség egész területén, mind a zempléni, mind az abaúji részen 1990-ig csökkent a lakónépesség (21. táblázat).

21. táblázat

Lakónépesség változása a kistérség két területe között

	Encsi kistérség összesen	Ebből		
		Encs városa	Abaúji rész	Zempléni rész
1980	100	100	100	100
1990	91,3	113,5	89,0	81,4
2001	92,4	119,3	90,7	76,8

Forrás: népszámlálási kötetek: 1980, 1990, 2001.

1990–2001 között a kistérségben szembetűnő demográfiai fordulat következett be, amelynek következtében a lakónépesség évtizedes csökkenése megállt, sőt elkezdett növekedni. Ezzel szemben a kistérségen belüli zempléni részen ez a demográfiai fordulat nem következett be: a lakónépesség továbbra is csökkent, és ez az évtizedes szelektív elvándorlásnak, a települések előregedésének köszönhető. Míg a 60 év feletti aránya a kistérségben 20,3 százalék, addig a zempléni 11 településen jóval magasabb: 27,4 százalék. Ezeken a településeken nem tapasztalható sem jelentősebb bevándorlás, sem a születések számának növekedése.

Az encsi kistérségen belül elkülönített két területen igen eltérő a cigány és/vagy szegény gyerekek aránya az iskoláskorú népességben belül. Az abaúji falvakban az iskoláskorú cigány gyerekek aránya 51,4 százalék. Encsen, a kistérségi központban jóval alacsonyabb – 28,9 százalék, de a zempléni területeken még ennél is alacsonyabb: csupán 26,6 százalék. A zempléni településeken lakik az általános iskoláskorú gyerekek 13,8 százaléka, de a cigány gyerekeknek csak 8,5 százaléka, ellenben az abaúji területeken az iskoláskorú gyerekek 66,8 százaléka, de a cigány gyerekeknek már 78,7 százaléka él. Mindez jól mutatja, hogy az etnikai koncentráció az abaúji területeken sokkal erősebb, mint a zempléni 11 településen (22. táblázat).

A szegénynek tartott gyerekek aránya is alacsonyabb a zempléni területeken, de szembetűnő, hogy az állandó jövedelemmel nem rendelkező, csupán

alkalmi munkából, segélyekből élő családokból érkező gyerekek aránya a zempléni területeken jóval alacsonyabb, 23,3 százalék, ellentétben az abaúji 38,3 százalékkal. Fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a jóval rosszabb gazdasági helyzetben levő abaúji falvakban a szegény gyerekek aránya és az olyan gyerekek aránya, ahol a szülőknél nincs állandó jövedelmük – csak alkalmi munkából, segélyekből élnek –, közel azonos. Ez azt jelenti, hogy a tanárok szinte csak azokat a gyerekeket tartják szegénynek, ahol az egyik szülőnek sincs állandó jövedelme. Minden településen, még a legszegényebb, teljes munkanélküliséggel küszködő településeken is volt olyan gyerek, akit a tanár nem tartott szegénynek. Ezzel szemben a jóval kedvezőbb gazdasági, foglalkoztatottsági helyzetben levő kistérségi központban, Encsen és a zempléni településeken a szegénynek tartott gyerekek aránya jóval magasabb, mint azoké, ahol a szülőknél nincsen állandó jövedelme. Ezek szerint az abaúji területeken a tanárok más szegénységgel találkoznak, mást tartanak szegénynek, mint a jóval kedvezőbb gazdasági helyzetben levő zempléni területeken vagy Encsen.

22. táblázat

Iskoláskorú gyerekek egyes csoportjainak megoszlása a térség területei és városa között

	Települések száma	Iskoláskorú gyerekek megoszlása a területek között	Iskoláskorú cigány gyerekek megoszlása a területek között	Iskoláskorú cigány gyerekek aránya a területeken	Szegény gyerekek aránya a területeken	Alkalmi munkából élők aránya területeken
Encs városa	1	19,3	12,8	28,9	31,2	20,7
Abaúji rész	43	66,8	78,7	51,4	40,6	38,3
Zempléni rész	11	13,8	8,5	26,6	37,4	23,8
<i>Encsi kistérség összesen</i>	55	100	100	43,6	38,4	32,5

Forrás: a 2002 tavaszán készült adattelevétel eredményei.

A 11 zempléni település csak egyikében 60 százalék feletti a cigány gyerekek aránya az iskoláskorú gyerekek körében. Négy olyan település van a zempléni részen, ahol a cigány gyerekek aránya a településen belül 30 és 60 százalék között található. Mind a négy olyan aprófalú, ahol az előregedett nem cigány népesség mellett egy-két cigány család él. Ezekben az aprófalvakban 1990 után teljesen más folyamatok játszódtak le, mint az abaúji hasonló településeken. Itt szokványos, hogy a megüresedő parasztházakat városi emberek veszik meg, felújítják, és nyaralónk használják. Ez nemcsak számos embernek teremt munkalehetőséget, hanem a település új funkciót kap, új fejlődési pályára lép, amit az abaúji települések egyikéről sem mondhatunk el. A zempléni területeken tehát másféle demográfiai folyamatok játszódtak le, az etnikai koncentráció messze elmarad az abaúji falvakban tapasztaltaktól, kedvezőbbek a munkalehetőségek, mint a gettósodott térségként értelmezett abaúji területeken, ezért az encsi kistérség zempléni részét nem sorolhatjuk a gettósodó térséghez.

2.3.2. Belül

Megvizsgálva az encsi kistérséggel szomszédos kistérségek demográfiai, etnikai és foglalkoztatottsági adatait, megállapítható, hogy azok nagyon hasonlatosak az encsi kistérséghez. Az edelényi, a szikszói és az encsi kistérség tulajdonképpen az aprófalvas, városhiányos csereháti tájegységet jelenti. Földrajzi, de társadalom- földrajzi tartalmat is hordozó meghatározás szerint a Cserehát a Hernád, a Bódva és a Sajó folyók, illetve az országhatár által közrefogott terület. Ez valamivel kisebb, mint a három kistérség (Baranyi B. – G. Fekete É. – Koncz G. 2003).

Ezen a területen a megyei átlagnál mindig is jóval magasabb volt az iskoláskorú cigány gyerekek aránya. Az encsi járásban, amely magában foglalta a mai Szikszói és az encsi kistérséget, az iskoláskorú cigány gyerekek aránya hasonlóan magas, mint az Edelényi járásban, és jóval alacsonyabb, mint a megyében. Azt nem tudjuk, hogy 1992 után hogyan alakult a cigány gyerekek aránya az iskoláskorú népességben belül – teljes körű adatok csak az encsi kistérségre vonatkoznak –, de ott ez az arány drasztikusan, 15,7 százalékkal növekedett. Azonban a térségben mások által végzett terepmunkák, beszámolók alapján biztosak lehetünk abban, hogy a másik két kistérségben is az encsihez hasonló változások következtek be az iskoláskorú cigány gyerekek arányában (Durst 2002, 2004; Szuhay 2004) (23. táblázat).

Az aprófalvas jelleg, a rossz közlekedés, az industrializáció hatása hasonlóan jelentkezett mindhárom kistérségben. A demográfiai adatokból jól érzékelhető, hogy 1990-ig igen erős az elvándorlás ezekről a területekről, illetve az egész megyéből is: a lakónépesség számottevően csökkent. Váratlan változás következett be 1990 után mindhárom kistérségben – és Borsod-Abaúj-Zemplén megyének csak ebben a három kistérségében –: elkezdett növekedni a lakónépesség, és a vándorlási különbözet is pozitív lett. Mindhárom kistérségben megtört a folyamatos elvándorlásokon alapuló demográfiai trend, a kistérségekbe elkezdtek beköltözni, ami valószínűsíthetően együtt járt – hasonlóan az encsi kistérséghez – az etnikai arányok megváltozásával (24. táblázat).

23. táblázat

Az iskolába járó cigány gyerekek arányának változása az encsi és az edelényi járásban és Borsod-Abaúj-Zemplén megyében⁸

	Encs-Szikszó ⁹	Edelény	Borsod-Abaúj-Zemplén megye
1970 ¹⁰	22,7	18,5	12,8
1980	21,9	25,9	14,6
1989	24,6	26,5	13,8
1992	27,9	27,6	15,9

Forrás: Kertesi–Kézdi G. 1998.

⁸ Kertesi–Kézdi: *A cigány népesség Magyarországon*. 316.

⁹ Kertesi–Kézdi az 1970-es járási beosztásra vetítette az iskolai adatokat. Ekkor az encsi járás majdnem egészében megegyezett a mai encsi és szikszói kistérséggel.

¹⁰ Kertesi–Kézdi, 316.

24. táblázat

Demográfiai változások a három szomszédos kistérségben és a megyében

	Lakónépesség változása 1970 = 100%				Vándorlási különbözet			
	Encs	Edelény	Szikszo	Borsod-Abaúj-Zemplén megye	Encs	Edelény	Szikszo	Borsod-Abaúj-Zemplén megye
1970	100	100	100	100	–	–	–	–
1980	92,1	97,2	92,9	104,2	–5145	–3782	–2862	–16 183
1990	84,1	89,3	84,3	98,1	–3110	–3984	–2051	–55 979
2001	85,2	90,9	85,4	95,8	209	359	351	–4 164

Forrás: népszámlálási kötetek: 1970, 1980, 1990, 2001.

A dezindusztrializáció, a foglalkoztatottság teljes átalakulásának következményeként a térség demográfiai trendje, a lakosság etnikai összetétele megváltozott. Az egy háztartásra jutó foglalkoztatottak száma 1990-ig majdnem azonos volt a három kistérségben és a megyében egyaránt. Bár a foglalkoztatottság visszaesése már az 1990-es népszámlálási adatokban is megmutatkozik, azonban a három kistérség adatai még valamennyire megegyeznek a megyei átlaggal. Az 1990 és 2001 közötti időszakban a három kistérség és a megye adatai kezdenek erősen eltérni egymástól, a hátrányos helyzetű Borsodban – bár nagyon alacsony, de – még így is jóval magasabb az egy háztartásra jutó foglalkoztatottak száma, mint a csereháti három kistérségben (25. táblázat).

25. táblázat

Foglalkoztatási adatok a három szomszédos kistérségben és a megyében

	100 háztartásra jutó foglalkoztatott			
	Encs	Edelény	Szikszo	Borsod-Abaúj- Zemplén megye
1970	132	139	148	139
1980	126	132	137	135
1990	110	111	119	115
2001	61	64	68	77

Forrás: népszámlálási kötetek: 1970, 1980, 1990, 2001.

A három kistérség azonos és a megyei átlagtól eltérő településszerkezeti, demográfiai és foglalkoztatottsági adatai arra utalnak, hogy a gettósodó térség határait e három kistérségen belül kell keresnünk. A gettósodó térség területileg közel azonos, a három kistérségnél területileg valamivel kisebb Cserehát-nál.

2.3.3. Másol

Az ország déli részén, az Ormánságban található sellyei kistérség – a Cserehát-hoz hasonlóan – aprófalvas része az országnak, olyan határ menti terület, ahova nem vagy csak nagyon részlegesen ért el az iparosítás, illetve bármiféle

modernizáció. A két terület, bár aprófalvas jellegében és a demográfiai viselkedést illetően hasonlatos, társadalomtörténetében több jelentős különbség fedezhető fel (Havas G. 1999).

A jelen tanulmányban csak a gettósodás szempontjából fontos tényezők összehasonlítására vállalkozom. 2002 tavaszán az encsi kistérségben végzett teljes körű adatfelvétellel párhuzamosan ugyanez az adatfelvétel megtörtént a sellyei kistérségben is. Így a két aprófalvas területről időben és módszerben két azonos, teljes körű adatfelvétel áll rendelkezésemre, ami lehetővé teszi az összehasonlítást.

A lakónépesség változása a sellyei kistérségben 1990-ig az encsi kistérséghez hasonlóan alakult. Az 1960 és 1990 közötti három évtizedben az encsi kistérségben 23,5 százalékkal, a sellyei kistérségben még ennél is nagyobb arányban, 27,8 százalékkal csökkent a lakónépesség. A lakosság elvándorlása mindkét területen az aprófalvakat érintette legnagyobb mértékben (26. táblázat).

26. táblázat

Lakónépesség változása a sellyei és az encsi kistérségben

	Sellyei kistérség	Encsi kistérség
1960	100,0 (N = 18 812)	100 (N = 45 954)
1970	91,9	89,8
1980	81,6	82,7
1990	73,1	75,6
2001	72,2	76,5

Forrás: népszámlálási kötetek: 1960, 1970, 1980, 1990, 2001.

A sellyei kistérségben 1990 és 2001 között a lakónépesség csökkenésének mértéke jelentősen lelassult, de nem kezdett el növekedni. Ebben a térségben nem történt meg az a Cserehátra jellemző demográfiai trendváltás, amikor a lakónépesség úgy növekszik, hogy mind a vándorlási különbözet pozitív lesz, mind a születések száma növekedni kezd.

A sellyei kistérségben az egyetlen város Sellye, a harminc településből 26 ötszáz fő alatti, a 26-ból kilenc falu lakónépessége a 200 főt sem éri el. Ha az általános iskolás gyerekek arányát nézzük településnagyság szerint, az látható, hogy a 200 fő alatti településeken kevesebb a gyerek. Ezek többsége előregedő aprófalva – hasonlóan az encsi kistérség 200 fő alatti településeihez. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a sellyei kistérségben az 1000 fő feletti településeken is ugyanilyen alacsony a gyerekszám, ellentétben az encsi kistérség nagyobb településeivel. 2002 tavaszán a sellyei kistérséghez tartozó településeken élő általános iskolás gyerekek 36,5 százalékát mondták a tanárok cigánynak, ez az érték 7,1 százalékkal alacsonyabb az encsi kistérségben tapasztalt aránynál, de az országosan tapasztaltakhoz képest

a cigány gyerekek még így is sokszorosán felülreprezentáltak a kistérség iskoláiban.¹¹

A cigány gyerekek aránya az 500 fő alatti településeken a legmagasabb. Az encsi és a sellyei kistérségben a cigány gyerekek aránya az 500 fő alatti településeken közel azonos (a 0–199 fő közötti településeken 47,1 százalék, illetve 48,7 százalék, a 200–499 fő közötti településeken 59,2 százalék, illetve 54,4 százalék). De a nagyobb települések esetében nagyobb eltéréseket találunk az iskolába járó cigány gyerekek arányaiban. Míg az encsi kistérségben az etnikai koncentráció nemcsak az aprófalvakra, hanem más volt szerepkörrel rendelkező, nagyobb településekre is jellemző, addig a sellyei kistérségben az etnikai koncentráció a nagyobb településekre nem, csak az aprófalvakra vonatkozik. Kilenc településen a cigány gyerekek aránya az általános iskolás korú népességben belül 60 százalék feletti, és e kilenc település mindegyike 500 fő alatti aprófalva. E kilenc településen él a gyerekek negyede (24,9 százalék). Azok a települések, ahol a cigány gyerekek aránya 60 százalék felett van, a sellyei kistérségen belül is két részen koncentrálódnak, nem alkotnak összefüggő térséget (27. táblázat és 4. ábra).

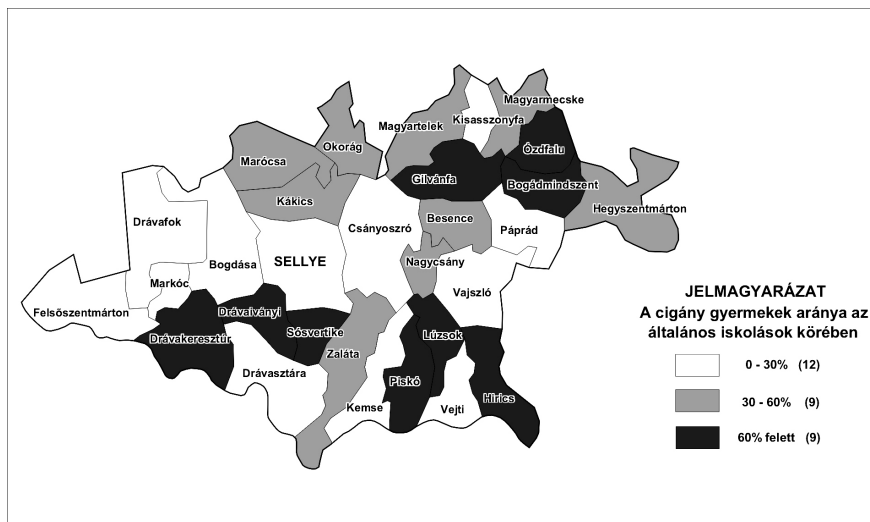
27. táblázat

Az iskoláskorú gyerekek egyes csoportjainak aránya településnagyság szerint

Település nagysága	Települések száma	Ált. isk. gyerekek aránya a teljes népességben belül %, (N)	Cigány gyerekek aránya	Szegény gyerekek aránya	Állandó jövedelemmel nem rendelkező családban élő gyerekek aránya
0–199	9	9,6	48,7	50,4	39,1
200–499	17	12,1	54,4	49,2	38,1
500–999	1	10,7	28,6	22,1	18,2
1000–1999	2	9,4	19,0	16,1	9,8
2000–4999 (Sellye)	1	9,5	11,9	8,5	2,0
Összesen	30	10,6 (1413)	36,6 (517)	32,7 (462)	23,9 (337)

Forrás: a 2002 tavaszán készült adafelvétel eredményei.

¹¹ Kertesi és Kézdi a volt siklósi és szigetvári járás településeire vonatkozóan közli a cigány gyerekek iskolai arányát 1970 és 1992 között (Kertesi–Kézdi 1988, 315). A sellyei kistérséghez tartozó települések a két volt – mind etnikailag, mind gazdaságilag rendkívül heterogén – járás településeinek csak egy kisebb részét alkotják. Ezért ezeket az adatokat erre a területre vonatkozóan még arányaiban sem tartom összehasonlíthatónak.

4. ábra

A cigány gyermekek aránya az általános iskoláskorú népességben belül (%)

Forrás: a 2002 tavaszán készült adathévtétel eredményei. Szerkesztette az MTA RKK ATI Debreceni Osztály.

Összefoglalva elmondható, hogy a baranyai sellyei kistérségben hasonló folyamatok játszódnak le, mint az encsi kistérségben, csak ott az etnikai koncentráció erősebb, a gettósodás folyamata előrehaladottabb, és már nagyobb településeket is magában foglaló összefüggő területet alkot. Ezzel szemben a sellyei kistérségben a gettósodás egyelőre még csak az aprófalvakra jellemző, de féltő, hogyha nem történik komolyabb társadalompolitikai beavatkozás, a Csereháthoz hasonló gettósodó térség jöhet létre a sellyei kistérséget magában foglaló Ormánságban is.

ÖSSZEFOGLALÁS

Ebben a dolgozatban az encsi kistérségben élő általános iskolás gyerekek etnikai és szociális összetételének teljes körű adatain és az ezzel megegyező módszerrel készült, ezért összehasonlításra alkalmas történeti elemzések segítségével bemutattam azt, hogy a hatvanas évektől a kistérségben elhelyezkedő különböző településtípusokban hogyan változott a cigány családok településeken belüli térbeli elhelyezkedése.

A nyolcvanas évek közepéig a történetileg vizsgált két település eltérő módon alakult attól függően, hogy a településen lakók többsége az iparban tudott munkát vállalni, vagy helyben, a mezőgazdaságban dolgozott. Azokon a településeken, ahol a cigány apák már a hatvanas években az iparba jártak dolgozni, és munkahelyüket hosszú távon fenn tudták tartani, településen belüli térbeli elhelyezkedésük is változott: sokan közülük a nem cigány családokkal

közös utcákban építkeztek, vagy vásároltak házat. Azokon a településeken, ahol a cigány családok többsége továbbra is helyben, a mezőgazdaságban volt foglalkoztatva, és az ipari munkavállalás lehetősége számukra már csak akkor nyílt meg, amikor az már nem jelentett mobilitási lehetőséget, továbblépést, térbeli elhelyezkedésük sem változott az évtizedek során. Nem tudtak elköltözni a falvak legszegényebb részeiből, vagy azokból az aprófalvakból, ahonnan már mindenki más elköltözött, így ezek a települések, településrészek a nyolcvanas évek végére gettósodtak.

Ezek a települések a nyolcvanas évek közepén kezdődő gazdasági válsággal, a borsodi iparvidék teljes összeomlásával, a tsz-ek privatizálásával egy irányba kezdtek változni. A kilencvenes évek elejétől minden településen ugyanazok a folyamatok játszódtak le: drasztikus mértékben csökkent a foglalkoztatottság, a szelektív elvándorlás megindulásával vagy folytatódásával párhuzamosan a térségbe szegény, kvalifikálatlan, többségében cigány népesség költözött. A minimális foglalkoztatottság és a népességcserén alapuló demográfiai változások eredményeképpen nemcsak újabb és újabb gettósodott települések alakultak ki a térségben, hanem a helyi társadalmak szerkezete is megváltozott. Minden településen a népesség kisebb vagy nagyobb része, vagy szinte teljes egésze a társadalmon kívül, azaz a munkaerőpiacról, a mobilitás lehetőségét nyújtó iskoláztatásból kirekesztve él. Ezzel a szociális, etnikai és térbeli hátrányoknak egy olyan erős kombinációja jött létre, amely lehetetlenné tesz mindenfajta kitörést. A térbeli hátrányok különösen súlyos változata van kialakulófélben, amely nemcsak a gettósodó aprófalvakat, hanem a közelben levő nagyobb településeket is hátrányosan érinti. A teljes körű adatfelvétel alapján bemutattam azt, hogy ez nemcsak a térség aprófalvaira, hanem a nagyobb lélekszámú, kedvezőbb forgalmi helyzetű településekre és a volt alsó fokú központokra is jellemző tendencia. A térségben található települések többsége egyre inkább összefüggő területet alkot. Így a vizsgált térségben lakók nem egyszerűen a lakóhelyükön belül élnek szegregált körülmények között, hanem az egész település, sőt a gettósodó települések által dominált egész mikrorégió van elszigetelve a többségi társadalomtól. Ezzel a területi szegregációnak Magyarország eddigi történetében teljesen új formája jelent meg: a gettósodó térség.

E gettósodó térség nemcsak az encsi kistérségre, hanem nagyobb területre, a Cserehátként ismert földrajzi egységre is jellemző. Ugyanakkor a hasonlóan határ menti és aprófalvas területen, a baranyai sellyei kistérségben, ahol – hasonlóan az encsi kistérséghez – a cigány gyerekek erősen felülreprezentáltak az általános iskolás népességben belül, bár a gettósodás továbbra is csak az aprófalvakra jellemző, de ezen aprófalvak már összefüggő területeket kezdenek alkotni a térségben belül.

Összefoglalva elmondható, hogy az ország hátrányos helyzetű, aprófalvas területei között már van olyan, ahol az etnikai homogenizáció már nem értelmezhető a településen belüli szegregáció kategóriáival, a gettósodott települések összefüggő területet, gettósodott térséget alkotnak.

Irodalom

- Andor Mihály 1989. *Néma népszavazás*. Budapest, Vita Kiadó, 106.
- Baranyi Béla – G. Fekete Éva – Koncz Gábor 2003. A roma szegregáció kutatásának területi szempontjai a halmozottan hátrányos helyzetű encsi és a sellyei-siklósi kistérségekben. *Kisebbségkutatás*, 2003/2, 344–362.
- Barta Györgyi 1993. A nagyvállalati szervezet átalakulásának hatása az ország ipari térszerkezetére. In Enyedi György (szerk.): *Társadalmi területi egyenlőtlenségek Magyarországon*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Barta Györgyi – Beluszky Pál – Berényi István 1975. A hátrányos helyzetű területek vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. *Földrajzi Értesítő*, 1975/3, 299–390.
- Beluszky Pál 1975. Krasznokvajda – egy alsófokú központ (?) gondjai a Csereháton. *Földrajzi Értesítő*, 1977/3–4, 349–386.
- Beluszky Pál 2002. Az ország peremén (Hátrányos helyzetű területek). In *Végkiárúsítás, II*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 71–159.
- Berey Katalin 1990. A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása. In Berey Katalin – Horváth Ágota (szerk.): *Esély nélkül*. Budapest, Vita Kiadó, 5–72.
- Csalog Zsolt 1979. Cigányfalu Baranyában. Jegyzetek a cigányság helyzetéről. *Kritika*, 10, 13–16.
- Csalog Zsolt 1973. Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához. *Világosság*, 1. Kilenc cigány. Budapest, Kozmosz Kiadó.
- Demszky Gábor 1980. „CS” *Kritika*, 1980/10.
- Dezséry László: A felvásárolt falu. *Valóság*, 1975/6.
- Durst Judit 2002. „Innen az embernek jobb, hogyha meg is szabadul”. Megélhetési stratégiák egy kislelkes cigány közösségben. *Esély*, 4.
- Durst Judit 2004. „Az biztos, hogy ebben a faluban senki nem lesz hajléktalan” – A lakáshelyzet változásai a láposi cigányoknál. *Beszélő*, 11.
- Erdei Ferenc 1974. *Magyar falu*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 246.
- Fleck Gábor – Virág Tünde 1998. Hagyomány vagy alkalmazkodás, avagy Gilvánfa kívül-belül. *Szociológiai Szemle*, 1998/1, 67–92.
- Fleck Gábor – Virág Tünde 1999. *Egy beás közösség múltja és jelene*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, 110. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek, 52.
- Fleck Gábor – Orsós János – Virág Tünde 1999. Megélhetési stratégiák a partosi beás közösségben. *Regio*, 1999/1, 64–83.
- Fleck Gábor – Orsós János – Virág Tünde 2000. Élet a Bodza utcában. In Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Budapest, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, 80–140.
- G. Fekete Éva 1994. Cigányok a Csereháton. In *Észak- és kelet-magyarországi Földrajzi Évkönyv*. Miskolc, 139–154.
- Győri Péter 1980. Szegregáció egy budapesti telepen. *Kultúra és Közösség*, 1980/1.
- Havas Gábor 1974. Faluba faluvá növekedés – egy kivételtől. In *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Havas Gábor 1980. Ibafa. *Kultúra és Közösség*, 1980/1.
- Havas Gábor 1999. A kisteleplülések és a romák. In *A cigányok Magyarországon*. Budapest, MTA.
- Havas Gábor – Kemény István – Liskó Ilona 2002. *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Budapest, Oktatáskutató Intézet – Új Mandátum Kiadó, 226.
- Juhász Pál 1986. Mai képünk a parasztságról s a falusi társadalom néhány jellegzetességéről. *Medvetánc*, 1986/4, 1987/1.

- Kertesi Gábor – Kézdi Gábor 1998. *A cigány népesség Magyarországon*. Budapest, Socio-Typo, 467.
- Kemény István – Havas Gábor 1996. Cigánynak lenni. In Andorka–Kolosi–Vukovich (szerk.): *Társadalmi Riport*. Budapest, Századvég–Tárki, 489.
- Kemény István – Janky Béla 2003. A 2003. évi cigány felmérésről. In *A magyarországi cigány népesség helyzete a 21. század elején*. Kutatási gyorsjelentések. Budapest, MTA Kisebbségkutató Intézet, 7–26.
- Kemény István 1972. A magyar munkásosztály rétegződése. *Szociológia*, 1972/1.
- Kemény István 1974. A magyarországi cigány lakosság. *Valóság*, 1, 63–72.
- Kemény István 1976. A magyarországi cigányok helyzete. In *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest, MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Ladányi János 1989. A lakásrendszer változásai és a cigány népesség térbeni elhelyezkedésének alakulása Budapesten. *Valóság*, 1989/6.
- Ladányi János – Szelényi Iván 1997. Szuburbanizáció és gettósodás. *Kritika*, 1997/7, 4–12.
- Ladányi János – Szelényi Iván 2004. *A kirekesztettség változó formái*. Budapest, Napvilág Kiadó, 189.
- Mózes Lajos 1980. *Gilvánfa*. Kézirat.
- Szalai Júlia 2000. A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2002/4, 34–51.
- Szelényi Iván 1992. *A harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tóth Pál – Vitéz Gábor – Herpai Attila 1993. *Elszegényednek-e legszegényebbek? A falusi cigány családok jövedelmeinek alakulása 1991 és 1992 között*. Kutatási beszámoló. Miskolc.
- Vági Gábor 1991. „A reformideológia szelleme” és az aprófalvak. In *Magunk, uraim. Válogatott írások településekről, tanácsokról, önkormányzatokról*. Budapest, Gondolat Kiadó, 63–203.
- Virág Tünde 2002. Kirekesztve. *Kritika*, 2003/4, 10–13.
- Virág Tünde 2003. Gettósodó térség, gettósodó iskolarendszer. *Kisebbségkutatás*, 2003/2, 363–373.